

Hoger Instituut
van toegepaste psychologie
Lissabon. Conferentie
September 2011

De paradoxale dynamiek van persoonlijke en professionele identiteiten.

Pierre Tap¹
Samuel Antunes²

Samenvatting.

Wat is persoonlijke identiteit en wat is beroepsidentiteit? Hoe wordt professionele identiteit geconstrueerd en hoe verhoudt deze zich tot de persoonlijke identiteit van elk subject? De auteurs presenteren de verschillende auteurs die deze vragen hebben behandeld vanuit een psychosociologisch en sociologisch perspectief, gebaseerd op onderzoek in de ontwikkelingspsychologie (Zazzo, Malrieu, Wallon, Cloutier) in zoverre de persoonlijke identiteit wordt geconstrueerd vanaf de kindertijd en de adolescentie. Identiteit is echter verre van verankerd tijdens het volwassen leven en is onderhevig aan crisissen, mutaties en overgangen, vrijwillig of gedwongen. De auteurs baseren zich daarom op specialisten uit de economie (Amartya Sen, John Rawls) en de sociale filosofie (Paul Ricoeur, Jean-Marc Ferry, Alan Montefiore, David Rasmussen, Axel Honneth), voor zover werk en beroepsidentiteit, in hun dynamiek en crises, niet begrepen kunnen worden buiten de professionele en existentiële ethiek, buiten de manier waarop sociale actoren, zowel individuen als groepen, betekenis geven aan hun leven, in en buiten het werk. Tenslotte ontwikkelen de auteurs de grote paradoxen die de dynamiek van de uitwerking en de evolutie van deze identiteiten doorkruisen, in een maatschappij die ontwricht is door werkloosheid, stress en onzekerheid over de toekomst.

Inleiding. Van gedrag tot professionele identiteit.

Om het belang van professionele identiteiten en hun verband met persoonlijke dynamiek te begrijpen, moeten zij eerst in de context van *individueel en collectief gedrag* worden geplaatst. Onder "*gedrag*" verstaan wij de complexe intrapersonlijke articulatie van mentale activiteiten en gedragingen in verband met een bepaald gebied van menselijke praktijken die gekenmerkt worden door de interactie tussen de persoon, een menselijke entourage en een fysieke, sociale en culturele omgeving. Het is echter van belang dit begrip te verduidelijken.

¹ Emeritus hoogleraar aan de Universiteit van Toulouse Le Mirail; hoogleraar aan het Hoger Instituut voor Toegepaste Psychologie. Lissabon

² Psychotherapeut en Coach. Uitvoerend directeur van Dave Morgan Consulting Company, Lisbon

Gedrag wordt vaak beschouwd als synoniem voor gedrag. Er moet echter onderscheid tussen worden gemaakt. Pierre Janet noemde bepaalde handelingen, bepaalde *bijzondere vormen van* menselijk gedrag (verwachting, triomf- of faalgedrag, enz.) *doorgeefluiken*. Gedrag wordt verondersteld "objectief" te zijn, waarneembaar, terwijl gedrag de niet-zichtbare dynamiek van datzelfde gedrag introduceert, de mentale activiteiten en gevoelens voordat ze tot uiting komen.

In 1929³ schreef Janet: "Het psychologische feit is het gedrag van het levende wezen". Gedrag (uiterlijk waarneembare bewegingen, handelingen, woorden) maakt zeker deel uit van het psychologische gegeven, maar het omvat ook de motiverende dynamiek, de intentie, het bewustzijn en de beraadslaging, die een belangrijke interne dimensie hebben. Men zou kunnen zeggen dat *gedrag het georganiseerde geheel is van gedragingen en mentale activiteiten die worden gestuurd door verlangens, beweegredenen, te verdedigen waarden en te activeren verdedigingsmechanismen*. Zo zijn overtuigingen en geloofsovertuigingen, fantasieën en dagdromen, innerlijke taal, gevoelens van liefde of agressie, mentale evaluaties in professionele activiteiten allemaal psychologische operaties die het mogelijk maken om voorstellingen en handelingen, het lichaam en sociale communicatie te articuleren. *Het begrip "gedrag" verwijst naar de hypothese van het georganiseerde, gestructureerde, eengemaakte karakter van de persoon*⁴. Gedrag kan niet worden herleid tot zijn fysieke of sociale aspecten. "Onder *gedragingen* verstaan wij *gedragingen* die in het handelen worden geëxternaliseerd, maar ook *gedragingen* die worden geïnternaliseerd in de vorm van fantasieën of in de vorm van intrasubjectieve relaties tussen de verschillende tendensen van het psychisch apparaat" (Widlöcher, 1973). Auteurs als Meyerson (1948) en Malrieu (2003) hebben het belang aangetoond van emoties, gevoelens en waardesystemen bij het ontstaan en functioneren van sociaal-persoonlijke representaties in de dynamiek van het gedrag. Pirandello schreef in *Six Characters in Search of an Author* (1921): "Feiten zijn als zakken, als ze leeg zijn blijven ze niet overeind staan. Opdat een feit stand zou houden en zin zou hebben, moeten eerst de motieven en gevoelens die eraan ten grondslag liggen, worden opgenomen. *Gedrag omvat alles wat de persoon in staat stelt betekenis te geven aan zijn situatie, zijn eigen gedrag te legitimeren volgens de waarden die hij verdedigt en de projecten die hij ontwikkelt*."

³ Het citaat van Pierre Janet is reeds gebruikt door Doron en Parot (1990), uit *L'évolution psychologique de la personnalité* (1929). Parijs, Éditions Chahine, 1929. Heruitgave van de tekst: Parijs: La Société Pierre Janet met medewerking van het CNRS, 1984, 327 p. (downloadbaar).

⁴ Lagache definieert gedrag als "het geheel van materiële en symbolische handelingen waarmee een organisme in een situatie zijn mogelijkheden tracht te realiseren en de spanningen die zijn eenheid bedreigen en hem motiveren, tracht te verminderen. De uitdrukking "geheel van handelingen" sluit geen enkele reactie of reactie van het organisme uit, en impliceert bovendien dat deze reacties of reacties een gestructureerde totaliteit vormen" (1951, p.310).

Daarom is het hier van belang de kwestie van de identiteiten te koppelen aan het gedrag van het beroepsveld.

Spreken over "professioneel gedrag" impliceert het introduceren van de relatie tussen doen (gedrag) en zijn (bewust, competent, emotioneel, enz.). Het begrip "*identiteit*", dat over het algemeen wordt geassocieerd met het feit "te zijn"⁵, en dat wordt opgeroepen in verband met alle gebieden van menselijke activiteit, zal een belangrijke rol spelen in het beroepsmatig handelen, in verband met verschillende andere gebieden, of werkterreinen, leefomgevingen, externe of interne ruimten:

- Lichaamsveld: "mooi" of "lelijk" zijn; "lang" of "kort" zijn;
- Voedselgebied: "zwaarlijvig" of "anorexia" zijn;
- Sekse- of seksueel gebied: een "man" of een "vrouw" zijn; "hetero" of "homo" zijn;

Deze eerste drie velden mobiliseren lichaamsidentiteit, genderidentiteit en seksuele identiteit. Er zij op gewezen dat elk type activiteit waarbij categorisatie een rol speelt, de opbouw en de evolutie veronderstelt van een min of meer complex identiteitssysteem, dat de persoon in zijn diversiteit en zijn banden met meerdere gebieden omvat. Deze definities kunnen de vorm aannemen van stereotypering en stigmatisering: dit is vaak het geval wanneer binair denken

⁵ Het is onmiddellijk duidelijk dat *zijn* alleen abstract kan worden losgekoppeld van *doen*, *weten*, *macht* of *worden*. Wij zijn bekend met de klassieke (1968) trilogie van de relaties tussen *kennis*, *know-how* en *zijn*. Maar deze trilogie heeft het nadeel dat ze te veel gericht is op kennis. Het kan geldig worden gearticuleerd met deze andere, postmoderne trilogie van *macht*, de *gave van betekenis en waarde*, en *worden*. Wat is bijvoorbeeld het nut van *knowhow* (een vaardigheid) die van elke prestatie zou zijn afgesneden (niet *kunnen doen*) of die als onaanvaardbaar zou worden beschouwd in termen van ethiek (zin en waarde van het doen)?

wordt vastgesteld, waarbij twee groepen of volkeren, twee categorieën, twee kenmerken tegenover elkaar worden gesteld. Dit zien we inderdaad in bepaalde categorisering, naar gelang van de verschillende maatschappelijke terreinen of levensgebieden:

- Het Familieveld: een "fuserende" ouder zijn (loslaten) of een "castrerende" ouder (alleenheerser);
- De academische of professionele wereld: "begaafd" of "domkop" zijn, "technicus" of "verkoper" zijn, "arbeider" of "operator" zijn (twee identiteiten die officieel door elkaar worden gehaald, maar die kunnen leiden tot verschillen in zelfrepresentatie of de representatie van anderen).
- vrijetijdsbesteding: dit introduceert vele identiteiten die verbonden zijn met specifieke praktijken: visser, lezer, toeschouwer, sporter.
- De culturele, religieuze, politieke, enz. velden.

En we zouden de kwalificaties kunnen vermenigvuldigen die verband houden met verschillende activiteiten of verschillende omgevingen: sociaal, cultureel, sportief, enz. Al deze identiteiten kunnen hiërarchisch zijn, samengevoegd of tegenover elkaar staan, om de persoonlijke identiteit te vormen of om de beroepsidentiteit te oriënteren⁶. In een eerste benadering kunnen we zeggen dat identiteit noodzakelijkerwijs tussenbeide komt om een persoon, een groep of een instelling te "kwalificeren" ten opzichte van verschillende *soorten activiteiten of functies...* **Identiteit is dus een proces van kwalificerende attributie, bestaande uit voorstellingen en gevoelens die de persoon in staat stellen zichzelf te beschrijven en te evalueren, maar ook anderen in staat stellen hem te beschrijven of te evalueren. Er zij op** gewezen dat deze *evaluatieve beschrijving* positief, negatief of neutraal kan zijn, afhankelijk van de auteur of het doelwit. De identiteit van de werkloze, de huisvrouw (of -man), de gepensioneerde, enz. wordt over het algemeen min of meer gedevalueerd in vergelijking met de beroepsidentiteit. Deze laatste zijn echter zelf min of meer hiërarchisch volgens een schaal van waardering van de overeenkomstige beroepen of volgens de sociale of culturele achtergrond van de betrokken actoren. Er zij echter op gewezen dat de aldus gedefinieerde identiteit deel uitmaakt van de dynamiek van ruimere gedragingen die zij stuurt, terwijl zij tegelijkertijd zin en bestaansreden vindt in beslissingen en "persoonlijke handelingen", zoals Malrieu (2003) het formuleert.

Zoals Marcia (1991) voorstelde, zijn er drie facetten van persoonlijke identiteit:

- Een *subjectief facet*: met een veelheid van gevoelens, met name reële of vermeende gevoelens van eenheid en continuïteit van het zelf, in relatie tot voorstellingen, beelden en emoties enerzijds, en tot externe (fysieke, sociale, culturele) mogelijkheden of druk anderzijds;
- Een *gedragsfacet*: bestaande uit alle gewoonten van allerlei aard, houdingen en beweegredenen, reacties die zowel waarneembaar als voorspelbaar zijn;
- Een *structureel facet*: met inbegrip van het vermogen van het subject om zijn algehele persoonlijke functioneren te controleren, te organiseren, te handhaven of te veranderen, in

⁶ Zo is het bijvoorbeeld beter lang te zijn om basketballer te zijn, kort en licht om jockey te zijn, ... enz., om nog maar te zwijgen van de professionele stereotypen over meer mannelijke of meer vrouwelijke beroepen, ... enz.

relatie tot de verschillende actuele contexten, maar ook in relatie tot de persoonlijke geschiedenis en tijdsordening.

De persoonlijke identiteit moet voortdurend rekening houden met de meervoudige sociale, professionele en culturele identiteiten die haar beschrijven en vormen. Bovendien vormen deze meervoudige identiteiten, zelfs wanneer zij door de persoonlijke identiteit worden gecoördineerd, slechts een deel van de persoonlijkheid. Zij grijpen in met betrekking tot de verschillende gedragingen van de persoon, in de articulatie tussen systemen van voorstellingen, overtuigingen, projecten en handelingssystemen⁷. Uiteraard bestaan er nauwe en complexe banden tussen persoonlijke identiteit en collectieve identiteiten. Zo wordt persoonlijke identiteit geassocieerd met *impliciete persoonlijkheidstheorieën*⁸, die collectief worden geconstrueerd. Omgekeerd worden collectieve identiteiten geïnternaliseerd en toegeëigend door individuen via meervoudige leerervaringen. Ervaring en levensgeschiedenis leiden er echter toe dat mensen crises, overgangen en identiteitsveranderingen doormaken. Dit is het geval voor beroepsidentiteiten met betrekking tot geïdealiseerde voorstellingen (gebaseerd op het imaginaire of op niet-geactualiseerde referentiewaarden) of pragmatische voorstellingen (doorleefd door concrete ervaringen) en gewenste of voorgeschreven gedragingen⁹. De identiteitsdynamiek bestaat uit processen die tegelijk intrapersoonlijk (overwegingen en activiteiten van het individu alleen), interpersoonlijk (gesprekken en activiteiten met andere mensen) en organisatorisch (beschouwing van doelstellingen, door de beroepsorganisatie verwachte competenties, geëtaleerde of geïmpliceerde plichten en rechten, verboden, eisen en adviezen) zijn.

I. Identiteit: definities en kenmerken.

Om verder te komen met een voorlopige definitie van identiteit, moet volgens ons een onderscheid worden gemaakt tussen "identiteit" en "zelfconcept". Volgens R. L'Ecuyer ¹⁰, de begrippen "persoonlijke identiteit" en "zelfbegrip" roepen dezelfde processen en inhouden op en meten deze. Voor andere auteurs daarentegen moeten zij worden onderscheiden. Honess en Yardley (1987) zijn bijvoorbeeld van mening dat het "identiteits"-concept voorrang geeft aan structurele of sociale processen om de actie van het individu te verklaren, terwijl het "zelfconcept"-model het individu als de agent van de actie beschouwt. Er moet echter

⁷ In dit verband kan worden verwezen naar de *theorie van de activiteitssystemen* die door Curie e.a. is voorgesteld. (CURIE, 2000)

⁸ Het begrip *Impliciete Persoonlijkheidstheorieën* (IPP), ontleend aan Bruner en Tagiuri (1954), vervolgens in Europa opgeroepen door LEYENS (1983) en door BEAUVOIS (1984), heeft thans ingang gevonden in het gewone psycho-sociale taalgebruik. TIP's, ontwikkeld door het gezond verstand, zijn mentale voorstellingen van anderen (of van zichzelf) die een vooraf bepaalde organisatie van persoonlijkheidskenmerken over doen (als iemand dit doet, doet hij ook dat) of over zijn (als iemand dit is, is hij ook dat) inhouden. TIP's zouden kunnen worden beschouwd als een "naïeve karakterologie" (Doron en Parot, 1991, p.684); BELLIER (2004) toont het belang aan van TIP's in het individueel en collectief functioneren in bedrijven, zowel in hun relatie met know-how als met het zelfbeheer en de identiteit van de betrokken personen en groepen.

⁹ Voorschriften kunnen expliciet zijn (door verwijzing naar wet- en regelgeving) of impliciet (voorstellingen, positieve of negatieve stereotypen, enz.).

¹⁰ René L'ECUYER is de Franse auteur die het best de evolutie van het zelfbeeld doorheen het leven heeft bestudeerd, te beginnen met de vraag "Wie ben ik? Wie ben jij? Cf. L'ECUYER, 1978; 1980; 1981; 1994.

rekening worden gehouden met zowel structurele en sociale determinaties als met persoonlijke determinaties.

In tegenstelling tot het "zelfbegrip" zijn volgens ons bij het begrip "*identiteit*" en zijn tegendeel, het "*anders-zijn*", *vergelijkingsprocessen betrokken*. Identiteit", een begrip ontleend aan de logica, impliceert "*gelijkenis*" (absolute gelijkenis) tussen twee objecten of tussen twee momenten van hetzelfde object: mijn identiteit is datgene wat mij in staat stelt "in de loop van de tijd *dezelfde te blijven*" (vergelijking met zichzelf). Identiteit tussen twee eenenige tweelingen betekent dat zij volledig *identiek* zijn (vergelijking met anderen). Maar deze eerste definitie (door *idem*) staat tegenover de definitie die identiteit definieert als de bevestiging van de specifieke kenmerken van een doelobject (definitie door *ipsiteit*¹¹): het gaat niet meer om hetzelfde te zijn, maar *om zichzelf te zijn*.

Identiteit kan dan worden gedefinieerd als het systeem van voorstellingen, gevoelens, kennis en projecten van waaruit de persoon zichzelf waarneemt en herkent, maar ook door anderen wordt waargenomen en herkend. Het stelt het individu in staat zich te structureren "in confrontatie met objecten, situaties en anderen, als een gewaardeerde eenheid, onderscheiden van anderen, een individu dat betrokken is bij zijn levensmilieus en in staat is, terwijl het evolueert, *zichzelf te herkennen als identiek aan zichzelf in de loop van de tijd*"

(MASSONNAT, PERRON, 1990, p. 10). Persoonlijke identiteit is "verbonden met bewustzijn, kennis, evaluatie en integratie van het zelf... Het staat in constante relatie met *culturele systemen van overtuigingen en waarden, met gedragssystemen en levensstijlen*, en dus met de meervoudige collectieve identiteiten en de verschillende groepslidmaatschappen die met deze systemen en stijlen verbonden zijn" (TAP, 2005a, p. 278).

Volgens Henri LEHALLE (1995) worden bij de vaststelling van de identiteit drie processen onderscheiden : het *beschrijvende* (zelfbeschrijving), het *evaluatieve* (zelfwaardering) en het *integratieve* (interne samenhang). Volgens dezelfde auteur heeft identiteit een dubbele integrerende functie: het handhaven van samenhang en continuïteit, maar ook, tegelijkertijd, het vermogen om nieuwe vormen te construeren (morfogenese). Hanna Malewska-Peyre en Pierre Tap (1991) zijn van mening dat het ontstaan van identiteit ook verband houdt met twee integratieve processen: sociale integratie (interpersoonlijk en sociaal-cultureel) en psychische integratie (¹²intrapersoonlijk). Het samengaan van deze twee integratieprocessen stelt het kind in staat zich te socialiseren en te personaliseren¹³. Paul Ricoeur heeft het belang aangetoond van *narratieve identiteit*, die mensen in staat stelt hun persoonlijke of professionele identiteit te construeren en te versterken door hun verhaal te vertellen. Wij kunnen dus het belang

¹¹ Paul RICOEUR vergeleek deze twee aspecten (*idem/ipse*) van de identiteit en hun complexe interacties in zijn boek *Soi-même comme un autre* (1990). Voor het gebruik ervan in de sociale psychologie, zie TAP (*Identité et exclusion*, 2004).

¹² Het begrip *psychische integratie* werd door Bruno BETTELHEIM (1943, herdruk 1979) aangehaald in verband met het overleven in de nazi-concentratiekampen (waarin hij zelf bijna twee jaar geïnterneerd was). Deze psychische integratie was volgens hem het bepalende kenmerk van de gevangenen die het best weerstand boden aan de gruwelijke levensomstandigheden in de kampen. Deze integratie hield verband met de kracht van interne overtuigingen en geloofsovertuigingen, waarden die voor het individu waren ingeworteld en van betekenis waren.

¹³ Zie ook Pierre TAP, 1991.

begrijpen van levensverhalen, van de mogelijkheid om zichzelf te vertellen, om de held te zijn, gelukkig of ongelukkig, van je eigen verhaal. Volgens Paul Ricoeur maakt de *narratieve identiteit* (die memetisme - hetzelfde zijn - en ipsity - zichzelf zijn - articuleert) "de narratie van ervaringen" mogelijk. Het verhaal geeft de persoonlijke identiteit een historische *verankering* en dikte, en oriënteert de ethiek op een *wezenlijk ideaal* van het *goede leven*".

Maar zoals Philippe MALRIEU (2003) terecht opmerkt: "Autobiografische getuigenissen zijn geen eenvoudige "levensverhalen" waarin de geportretteerde het verloop van zijn leven beschrijft. Het gaat erom *reflexieve vragen* te formuleren, waarbij hij zich afvraagt wat hij had kunnen doen en, op grond van een evaluatie van zijn ervaringen en van de situatie van kracht of zwakte waarin hij zich bevindt, wat hij zou kunnen doen. Er wordt *gewerkt aan een min of meer samenhangend plan voor de toekomst*" (op. cit., blz. 159).

Maar de ervaren conflicten leiden de actor tot "een rationele rechtvaardiging van de aanspraken" en daardoor tot de constructie van een *argumentatieve en reconstructieve identiteit*. "Argumentatie houdt zich bezig met de *verantwoordelijkheid* van de subjecten van het recht, en verbuigt de ethiek naar een *procedureel idee* van de *rechtvaardige samenleving*". Deze opvatting dwingt ertoe af te stappen van het "substantiële ideaal" en een crisis, mutatie en mogelijke reconstructie op te roepen.¹⁴

Jean-Paul CODOL (1980) definieert identiteit in termen van drie dimensies: 1. het zelf als uniek object (uniciteit, gevoel van verschil); 2. de samenhang, stabiliteit en relatieve bestendigheid van het zelf (gevoel van eenheid en identiteit met zichzelf); 3. zelfwaardering (gevoel van macht, autonomie, zelfwaardering). Volgens hem is identiteit "het gestructureerde geheel van betekenisvolle stukjes informatie die het individu over zichzelf heeft ontvangen of geconstrueerd. Het is uiteindelijk een organisatie van eigenschappen, kwaliteiten, kenmerken [...] die het individu zichzelf toedicht." (Op.cit. blz. 156). Deze kenmerken zijn het resultaat van de cognitieve integratie van externe informatie, in overeenstemming met de sociale banden van de persoon.

Paul Mussen (1980) presenteert identiteit als een "samengestelde mentale structuur, met zowel cognitieve als affectieve kenmerken, die de perceptie van het individu omvat van zichzelf als een onderscheiden, zelfconsistent wezen, gescheiden van anderen, wiens gedrag, behoeften, motivaties en interesses een redelijke mate van samenhang vertonen" (Op. cit., p. 13).

Erik ERIKSON (1968) maakt onderscheid tussen "*persoonlijke identiteit*" en "*ego-identiteit*". Persoonlijke identiteit" omvat de perceptie van *zelfgelijkvormigheid*, de dynamiek van existentiële continuïteit en de perceptie dat anderen deze gelijkvormigheid en continuïteit erkennen. De "*ego-identiteit*" heeft veeleer te maken met de *ego-kwaliteit van dit bestaan*. Maar de articulatie tussen deze twee identiteiten bepaalt de *stijl van individualiteit van de persoon* die, door zijn of haar eigen kenmerken, ertoe zou komen authentieke en zinvolle

¹⁴ Ferry, J.M. *L'éthique reconstructive*. Parijs, Cerf, 1996. p.7

relaties met andere mensen aan te gaan. "Het zoeken naar identiteit houdt in dat het leven, relaties met anderen, geschiedenis en persoonlijke of collectieve aspiraties zin krijgen" (TAP, 2005a, p. 305).

II. Identiteit als een kwalificatiesysteem.

"Persoonlijke identiteit maakt deel uit van de articulatie van collectieve identiteiten, die verbonden zijn met groepen waartoe men behoort, categorieën van referentie of activiteiten en sociale status" (TAP, 1996). Persoonlijke identiteit komt dus naar voren als een structurerend systeem dat meerdere dimensies integreert.

Zeven dimensies zijn betrokken bij de structurering van de persoonlijke¹⁵ identiteit:

1. *De temporele dimensie van zelfkennis.* Het identiteitsgevoel verwijst naar de temporele dimensie van zelfkennis. Vanuit het gevoel van "continuïteit" of "quasi-permanentie" situeert het subject zich in tijd en ruimte, wat hem in staat stelt projecten te construeren en te organiseren. Wij weten hoe belangrijk tijd is voor het ontstaan en de stabilisatie van de beroepsidentiteit. De kandidaat voor elke functie moet zijn of haar vaardigheden bewijzen door jarenlange *ervaring*. Maar het gevoel van identiteit wordt tegenwoordig op de proef gesteld door de noodzaak zich aan te passen aan nieuwe omstandigheden. Men moet flexibel zijn, in staat tot verandering, creatief, d.w.z. in staat om de eigen gewoonten van zijn en doen in vraag te stellen.
2. *Het gevoel van eenheid of samenhang.* Het gevoel van identiteit wordt geassocieerd met gevoelens van eenheid of samenhang van het zelf. Deze gevoelens verwijzen naar het idee van een min of meer stabiele, min of meer gestructureerde voorstelling die het individu van zichzelf heeft. Dit perspectief van eenheid en integratie wordt opgebouwd in een gecontroleerde tijd en in een historisch perspectief, de persoonlijke geschiedenis van het individu. Wanneer de betrokkene geconfronteerd wordt met veranderingen in zijn beroepsloopbaan (werkloosheid, verandering van functie of werkterrein), kan hij deze veranderingen ervaren als een persoonlijk teken van instabiliteit, als een bewijs van verlies van identiteit, vooral wanneer het gevoel van doeltreffendheid in twijfel wordt getrokken, samen met het verlies van interne

¹⁵ Cf. TAP, 1980; 1988; 1991; 1996. De evolutie van de definities van identiteiten, de vastgestelde veranderingen in de aard en de plaats van de dimensies en kenmerken van identiteit (eigenschappen, systemen, strategieën, enz.) zijn veelbetekenend voor de geboekte vooruitgang. De meeste auteurs verlaten "substantialistische" opvattingen over identiteit (permanentie, gelijkheid, eenheid, continuïteit, enz.) ten gunste van dynamische opvattingen. Daarom lijken de begrippen identiteit en paradoxale dynamiek van identiteit ons belangrijk. Zoals Piaget zei, zijn er geen processen zonder structuren en structuren zonder processen. Met andere woorden, wij kunnen definities van structuur niet vervangen door opvattingen die gebaseerd zijn op verandering, zonder te analyseren hoe structuren zelf worden getransformeerd. Iemand kan zeggen dat hij zijn identiteit is kwijtgeraakt, dat hij niet meer weet wie hij is, maar door dit te zeggen geeft hij blijk van een poging om een samenhang te vinden, een betekenis voor zijn verliezen en een manier om ermee in het reine te komen, of om een poging tot *herstructurering te doen*.

samenhang, het gevoel van zelfvernietiging, van verraad aan waarden die als de *grondslagen van het zelf* worden beschouwd.

3. *Het systeem van meervoudige identiteiten* dat de persoonlijke identiteit vormt, ontleent zijn rijkdom aan de organisatie van juist deze diversiteit. Diversiteit roept de veelheid van rollen op die een enkele, totale persoon vormen, maar ook verschillende *karakters*¹⁶ die in een enkele persoon geïntegreerd zijn. De toe-eigening van deze rollen, de affiliatieve inzet en de deelname aan collectieve projecten, verrijken de perceptie van het interne zelf (zijn waarde en capaciteiten) en de perceptie van het externe zelf (de externe ikken) ("Wat is mijn waarde? Hoe beoordeel ik mezelf in vergelijking met anderen?") Het risico van deze diversiteit is echter dat het "zijn" wordt gereduceerd tot wat het heeft (tot zijn cumulatieve, kwantificeerbare "eigenschappen"). In professionele termen, zoals in culturele termen, verschijnt diversiteit als de noodzaak om anderen in hun verschillen te aanvaarden (anderen als mensen, evenals andere activiteiten, beroepen of ambachten, die als *anders-zijn* worden waargenomen). Maar vaak moet een en dezelfde sociale actor verschillende functies of activiteiten tegelijkertijd beheren, die tegenstrijdig en conflicterend kunnen zijn. Het belangrijkste voorbeeld betreft de noodzakelijke articulatie tussen beroeps- en gezinsidentiteit¹⁷. Deze articulaties impliceren natuurlijk de regeling van gedragingen en tijdsfasen tussen de twee omgevingen.
4. *Assertie door het verlangen naar autonomie, de behoefte aan afscheiding en erkenning*. Het streven naar autonomie kan worden bereikt door de behoefte aan bevestiging en erkenning. Het individu zoekt autonomie, zelfbevestiging, door cognitieve differentiatie en affectieve oppositie: het is een manier om te zeggen dat men anders, uniek en onafhankelijk is. Uiteraard spelen de behoeften aan zelfbevestiging, autonomie en erkenning een belangrijke rol bij de toe-eigening en het beheer van beroepsidentiteiten. Maar zij kunnen in conflict komen met de functionele behoeften van collectief werk: efficiëntie, delen of concurreren, identificatie met de doelstellingen van de groep of de onderneming.
5. *Singularisatie door het gevoel van originaliteit*. Het individu accentueert zijn of haar verschil en zoekt originaliteit (die zo ver kan gaan als deviantie, het overschrijden van de grenzen), en manifesteert daardoor zijn of haar streven naar eigenheid.

¹⁶ De notie van de "karakterfase" werd opgeroepen door Pierre Janet (1929). "De menselijke persoonlijkheid doorloopt, voordat hij het individuele zelf wordt, de karakterfase. Ten opzichte van anderen of van onszelf zijn wij personages (d.w.z.) personen die over bijzondere krachten beschikken, die in staat zijn een bepaalde rol te spelen. Er zijn bijna twee karakters in ieder van ons: het karakter buiten en het karakter binnen (thuis)" (*Op. cit.* pp.178 e.v.).

¹⁷ Al te vaak wordt naar de gezins- of beroepsidentiteit verwezen in het enkelvoud. Maar zowel in het beroepsleven als in het gezinsleven zijn identiteiten meervoudig. Er zijn dus intra-professionele regelingen en intra-familiale regelingen (van de persoon met zichzelf en met anderen), waaraan regelingen tussen professionele identiteiten (en activiteiten) en familiale identiteiten (activiteiten) worden toegevoegd.

Eigenheid en originaliteit kunnen een belangrijke motor zijn voor creativiteit. De collectieve definitie van een beroepsidentiteit wordt echter meestal op een normatieve manier geformuleerd: "*wat men zou moeten zijn of doen als men ...*". Er wordt zelden rekening gehouden met het belang van motivatie en de ruimte voor vrijheid, die de professional nodig heeft om iets nieuws te creëren. Maar niet alle *eigenheid - originaliteit* - is noodzakelijkerwijs creatief. Het kan leiden tot marginalisatie of zelfs professionele uitsluiting.

6. *Identiteit is geworteld in actie en het voortbrengen van werken.* Identiteit wordt bevestigd en geconsolideerd door actie, engagement, het nemen van verantwoordelijkheid en sociale coactie. Het individu wil zich verantwoordelijk voelen en door anderen als verantwoordelijk worden erkend. Deze relatie tussen identiteit, actie en professionele verantwoordelijkheid is uiteraard belangrijk. Zoals Carmel CAMILLERI (1990) heeft aangetoond, is het noodzakelijk onderscheid te maken tussen *ontologische identiteit* (algemene definitie van zichzelf, buiten situaties) en *pragmatische identiteit* (wat ik werkelijk ben in actie, in specifieke situaties).
7. *Identiteit wordt vastgesteld als een waarde en door waarden.* Zelfs in moeilijke situaties heeft het individu er behoefte aan door anderen geliefd, erkend, bewonderd en aanvaard te worden. Zij trachten zichzelf te waarderen, hun eigenwaarde te vinden in de ogen van anderen en, op hun beurt, in hun eigen ogen. Dit aspect houdt verband met de behoefte om succesvol te zijn, om te slagen in de projecten die hij/zij als leider op zich neemt. Het *gevoel van succes hangt nauw samen* met het gevoel van eigenwaarde en de behoefte te worden erkend als iemand die waarde heeft en een "toekomst" heeft. Maar deze gevoelens van succes zullen worden geconfronteerd met normen, met definities van bekwaamheid. Zij zijn dus verbonden met de *kwalificatie-* (of *diskwalificatie-*) processen die door sociologen, met name door Serge PAUGAM (2002), zijn ontwikkeld.

III. Identiteit als een systeem van *categorisatie*.

De theorieën over de vorming van de individuele identiteit benadrukken het belang dat gehecht wordt aan de collectieve integratie van de individuen, met name hun identificatie met de groep waartoe zij behoren (LORENZI-CIOLDI, 1988). Het geven van een¹⁸ identiteit is een collectief proces van cognitieve en linguïstische attributie dat erin bestaat de persoon in een categorie onder te brengen. Categoriseren is het gemeenschappelijke mechanisme van de intra-individuele, interpersoonlijke en integratieve processen van identiteitsconstructie. Het is

¹⁸ Merk op dat men een identiteit kan geven of ontvangen, nemen of vragen, veroveren of verliezen, als ware het een "hebben". Ik heb een lichaam, maar 'ik ben dit lichaam'; ik heb een ziekte (ik heb kanker), maar het is moeilijker voor mij om mijn ziekte te zijn (ik ben kankerachtig). Deze identiteit kan sterk of zwak zijn, kwetsbaar of veerkrachtig, persoonlijk of collectief. Identiteit kan kwalificerend zijn (zoals bijvoeglijke naamwoorden) of categorisch (zoals gewone of eigennamen).

door het gebruik van *typificatieschema's* (BERGER, LUCKMAN, 1986), min of meer stereotiep, min of meer gestigmatiseerd, en wat Erikson een "samenhangende combinatie van fragmentarische identificaties" noemt (ERIKSON, 1968, p. 53), dat het individu zijn eigen identiteit construeert. "Deze specifieke categorieën die gebruikt worden om anderen te identificeren en om zichzelf te identificeren zijn variabel zowel volgens de sociale ruimten waarin interacties plaatsvinden als volgens de biografische en historische temporaliteiten waarin trajecten zich afspelen (DUBAR, 2002, p. 114).

Deze categorisering beïnvloeden weliswaar het proces van identiteitsvorming, maar zij bepalen het niet mechanisch en zij leggen het ook niet definitief vast (LAING, 1961; DESROSIERES THEVENOT, 1988; DUBAR, 2002). In ontwikkelingstermen kunnen we opmerken dat "categoriale identificatie gelijk opgaat met de vestiging van sociale identiteiten. Het is gebaseerd op het proces waarbij het kind geneigd is zich te identificeren met categorieën of groepen (van saamhorigheid of referentie) en zich te houden aan de waarden, normen en regels van deze categorieën of groepen. Deze identificaties komen tot stand in een complex netwerk van "similarisatie" (het benadrukken van overeenkomsten) en differentiatie (genderidentiteiten, etnische, culturele, generatie-, nationale, beroeps-, verenigings-, sportidentiteiten, enz. Volgens Claude Dubar hangt de ruimte van erkenning van de sociale identiteit zeer nauw samen met de erkenning of niet-erkenning van kennis, vaardigheden en zelfbeelden, de harde kern van identiteiten die op basis van institutionele eisen worden geconstrueerd. De transactie tussen enerzijds individuen die verlangen naar identificatie en erkenning en anderzijds instellingen die status, categorieën, apparaten en diverse vormen van erkenning aanbieden, kan conflictueus zijn.

IV. Identiteit in een integratieve systemische dynamiek (personificatie/socialisatiestrategieën en -stijlen).

Sommige auteurs (b.v. MALEWSKA-PEYRE, TAP, 1991; TAP, 2005a) menen dat het ontstaan van identiteit afhangt van twee complementaire processen: sociale integratie (interpersoonlijk en sociaal-cultureel) en psychische integratie (intra-persoonlijk). Het samengaan van deze twee integratieprocessen stelt de persoon in staat zich van kindsbeen af te *socialiseren* en te *personaliseren*. **De personificatie** (een term die de voorkeur verdient boven de personalisatie, die reeds lang door het team van Toulouse wordt voorgesteld¹⁹) integreert alle strategieën die door het subject worden toegepast om zijn eigen route te socialiseren, te ontwikkelen en te construeren. Het articuleert een reeks psychologische processen die de handelingen ondersteunen waardoor het subject zichzelf als persoon opbouwt.

Het personificatieproces dat wij hieronder presenteren, omvat vier soorten strategieën:

¹⁹ Zie Tap, Roudès en Antunes (binnenkort, 2010), waarin we de evolutie van de betekenis van "personalisering" bespreken, die nu een marketingterm is geworden. Meerdere apparaten worden gepersonaliseerd: met "personalisering van het Vista-bureaublad" wordt bedoeld dat de consument vrij is in de keuze van de inrichting van zijn computer-bureaublad: kleuren, lettertypes, geluiden en beelden, enz. Hij kan "de presentatie aanpassen"! Natuurlijk blijft het personaliseren van de steun aan mensen in moeilijkheden zijn betekenis behouden: "de persoon ontwikkelen, zich op hem richten en niet op de hulpmiddelen". Daarom verdient het de voorkeur te spreken van het *personaliseringsproces*, ook al rijst de vraag naar het passende werkwoord.

1. *Identiteitsstrategieën* verwijzen naar het verleden dat verdedigd moet worden, naar verankerd zijn in een persoonlijke geschiedenis, in een ervaringservaring (gesitueerd zijn in ruimte en tijd, zichzelf blijven, een waarde hebben). Edmond Mark Lipiansky presenteert een operationele definitie van identiteitsstrategieën als "procedures die (bewust of onbewust) door een actor (individueel of collectief) worden toegepast om een of meer (expliciet of op onbewust niveau gedefinieerde) doelen te bereiken, procedures die zijn ontwikkeld als functie van de interactiesituatie, d.w.z. als functie van de verschillende determinaties (sociaal-historisch, cultureel, psychologisch) van deze situatie" (LIPIANSKY, TABOADA-LEONETTI, VASQUEZ, 1990, p. 24).

2. *Strategieën van sociale positionering en betrokkenheid* verwijzen naar de relatie tussen het individu en de sociale groep (een plaats hebben, geliefd zijn, erkend worden). De wens om deel te nemen aan collectieve acties en het zoeken naar sociale erkenning en rollen in de samenleving die het individu een plaats en waarde geven in de ogen van anderen, stellen hem of haar in staat zich te situeren en te positioneren ten opzichte van anderen in zijn of haar groep(en) van saamhorigheid en referentie. Het begrip saamhorigheid kan in verband worden gebracht met het begrip affiliatie (of desaffiliatie) dat op een bijzondere wijze is ontwikkeld door Robert CASTEL (1991).

3. *Projectstrategieën* verwijzen naar de toekomst die moet worden beheerd en opgebouwd. De te bereiken doelstellingen worden geconcretiseerd door de toe te passen middelen. Het individu heropent een zelfproject, om zich te bevrijden van moeilijke situaties in het heden.

4. *Copingstrategieën* (aanpassing/coping) worden door het individu gebruikt om het heden waarin het individu verstrikt is geraakt te beheersen en te ontwarren (emotionele focus, gerichtheid op het probleem, zoeken van sociale steun). Coping maakt dus aanpassing aan moeilijke situaties in het heden mogelijk. Deze vormen van aanpassing-verdediging vormen, samen met de evaluatieve processen, een van de essentiële processen voor het bepalen van de mate van stress in de interactie tussen persoon en omgeving (SORDES, e.a., 1994; TAP, e.a., 1995; SORDES-ADER e.a., 1995; ESPARBES-PISTRE, e.a., 1996).

V. Identiteitsstijlen.

Identiteitsstijlen of -strategieën worden in de literatuur vaak genoemd (Cf. CAMILLERI et alii, 1990; LIPIANSKY, 1992, 1998; TAP, 1979, 1988, 1991; TAP, VINAY, 2000). E. Erikson heeft deze notie reeds voorgesteld. Hij vergeleek identiteitsstrategieën met "stijlen van individuatie van de persoon" (1968/1972). Het is echter belangrijk onderscheid te maken tussen stijlen en strategieën. Volgens TAP (2005b) houdt het begrip "stijl" verband met processen van gecoördineerde individualisering en diversificatie van gedrag. Hij beschrijft meerdere categorieën van stijlen:

- *Cognitieve stijlen*, vaak in tegenstelling tot *affectieve stijlen* (KOGAN, 1976; WITKIN, GOODENOUGH, 1981; HUTEAU, 1981, 1985, 1987);
- *Copingstijlen* (COHEN, LAZARUS, 1973) die de voorspelbaarheid karakteriseren van het gedrag van een gestresseerde persoon in een moeilijke situatie. Het begrip "*coping-strategieën*", dat steeds meer wordt gebruikt (TAP e.a., 1995, 1998; ESPARBES, SORDES-ADER, TAP, 1996; SORDES e.a., 1994), maakt het mogelijk verder te gaan dan de bijdrage van stilistische opvattingen en een nieuw *strategisch model* te introduceren, dat rekening houdt met de dynamiek van intrapersonlijke processen (cognitieve organisatie van strategieën, gewicht van motiveringen en emotionele mechanismen bij beslissingen) in hun relaties met mensen, contexten, situaties en gebeurtenissen;
- *Levensstijlen* (ERIKSON, 1968; VANDENPLAS-HOLPER, 1998) geven opties en keuzes aan die verband houden met een bepaalde manier om iemands leven in te richten en te oriënteren;
- Het begrip "*motivationale stijlen*" werd door Apter (2001) geïntroduceerd als onderdeel van zijn *omkeringstheorie*. Deze theorie verzet zich tegen de traditionele theorieën van continuïteit, evenwicht en homeostatische regulering en stelt een dialogische dynamiek voor, waarin twee tegenstrijdige processen op een zowel tegenstrijdige als complementaire manier tussenbeide komen ...
- De door Mihaly Csikszentmihalyi (1988, 1991) voorgestelde *flow-theorie staat dicht bij* de theorie van de motivatiestijlen. Het benadrukt de aanwezigheid en het belang van het proces van *autotelische focus* (zelf-organisatie) op bevoorrechte momenten van creatie, *ervaren als optimale ervaringen* van zelf-focus. Deze theorie is gebaseerd op de hypothese van de actieve aanwezigheid van interne of intrinsieke motivaties (VANDENPLAS-HOLPER, 1998). Maar er zijn tegelijkertijd externe drukfactoren of prikkels die de externe dimensies kunnen accentueren, blokkeren of sturen.

VI. Identiteit: van systeem tot proces.

Zoals wij zojuist hebben gezien, moet persoonlijke identiteit worden onderscheiden van persoonlijkheid. Identiteit is niet het geheel van de persoon, hoe ook gedefinieerd. Het is een subsysteem van de persoonlijkheid van de betrokkene; een subsysteem dat in dynamische relatie staat met de cognitieve en emotionele dimensies van de persoon. Persoonlijkheid daarentegen bestaat uit de complexe coördinatie van alle bio-psycho-sociale systemen, van waaruit de persoon handelt, reageert, reflecteert, enz. Als een systeem van voorstellingen kan identiteit op verschillende manieren worden gestructureerd, afhankelijk van de betrokken theorieën. Vanuit dit gezichtspunt worden twee analyseniveaus in aanmerking genomen, die vaak tegenover elkaar staan, maar in nauwe wisselwerking met elkaar staan:

- **De interne kenmerken van identiteit :**

Een fenomenologische benadering (ROGERS, 1951; ANTUNES, 2000) van de relatie tussen het intra-individu (ik-zelf) en het inter-individu (ik-andere) waardeert de processen van

interne constructie van identiteit en zelf-representatie en introduceert het belang van elaboratieprocessen, in het bijzonder de rol van persoonlijke ervaring, zeker in een constante en integrerende relatie met de sociale en culturele context en met de materiële en symbolische condities die in deze context zijn opgenomen. DUBAR (2002) stelt het biografische proces voor als een intra-persoonlijk proces van identiteitsconstructie en P. Mussen (1980) benadrukt het belang van de constructie van de samenhangende voorstelling van zichzelf door zichzelf.

- **De interrelationele kenmerken van identiteit.**

Erik Erikson (1950) was de eerste onderzoeker die de analyse van de inter-relationele dimensie in de constructie van persoonlijke en sociale identiteit ontwikkelde. Volgens Monique PINOL-DOURIEZ (1984) en Serge LÉBOVICI (1985) is de constructie van identiteit ook een proces van cognitieve en emotionele transformaties, een proces dat zich ontwikkelt tijdens de vroege interacties van de baby en het kind. Dubar (2002) verwerpt het onderscheid tussen individuele en collectieve identiteit en stelt het concept van sociale identiteit voor, dat de articulatie tussen twee overgangen zou impliceren: een interne, geconstrueerd uit de interacties van het individu met zichzelf, en een externe, geconstrueerd uit de interacties van het individu met de instellingen waarmee hij interageert. Het voorstel van Dubar is voor discussie vatbaar, voor zover de auteur de neiging heeft om individuele/collectieve aspecten te verwarren met psychologische en sociale²⁰ inhoud. In feite impliceert elke identiteit, individueel of collectief, sociaal-culturele dimensies (waarden, functies, betekenis effecten, enz.), alsmede psychologische processen van toe-eigening (gedragsvertalingen, imaginair, enz.). Deze multidimensionaliteit kan worden toegepast op alle categorieën van identiteit (persoonlijk, professioneel, geslacht, religieus, nationaal en continentaal, enz.)

Anderzijds zijn wij het eens met de hypothese van Dubar wanneer hij stelt dat "identiteit niet datgene is wat noodzakelijkerwijs 'identiek' blijft, maar het resultaat van een contingente 'identificatie'. Zij is het resultaat van een dubbele linguïstische operatie: "differentiatie en veralgemening"; de eerste is erop gericht het verschil te definiëren, dat wat iets of iemand bijzonder maakt, ten opzichte van iemand of iets anders; in die zin is identiteit verschil; de tweede operatie is die welke erop gericht is het gemeenschappelijke punt te definiëren van een klasse van elementen, allen verschillend, van hetzelfde andere; in die benadering is identiteit gemeenschappelijk toebehoren. Deze twee operaties liggen aan de oorsprong van de paradox van de identiteit: wat uniek is, is wat gedeeld wordt. Deze paradox kan niet worden opgelost zonder rekening te houden met het element dat beide operaties gemeen hebben: de identificatie van en door de ander. In dit perspectief is er geen identiteit zonder anders-zijn. Identiteiten, zoals anders-zijn, variëren historisch en hangen af van hun context van definitie" (DUBAR, 2000, p. 3).

²⁰ Dit onderscheid leidt tot de veronderstelling van het bestaan van sociale gegevens die geïntegreerd zijn in het individueel functioneren (of *individuele toe-eigening van sociale gegevens*) of, omgekeerd, van het bestaan van psychologische gegevens die geïntegreerd zijn in het collectief functioneren (of *collectieve toe-eigening van psychologische gegevens*).

Carmel CAMILLERI et alii (1990b) verwijzen naar de bestanddelen van de kern van de identiteitsstructuur. Zij definiëren identiteit als een polymorfe, dynamische structuur, waarvan de samenstellende elementen de psychologische en sociale aspecten zijn in relatie tot de relationele situatie op een bepaald moment, van een sociale agent (individueel of groep) als een sociale actor. Het is dus in de interacties met de omgeving en in een dubbele beweging van differentiatie en assimilatie dat de identiteit wordt geconstrueerd. In dit proces is het nodig zowel de identificatie met anderen als het onderscheid dat ten opzichte van hen wordt gemaakt te benadrukken.²¹

VII. Identiteitsparadoxen.

Identiteit is paradoxaal van aard, d.w.z. zij omvat tegenstrijdige en toch complementaire en onafscheidelijke oriëntaties. De sociale psychologie heeft talrijke voorbeelden van dilemma's (het "dilemma van de gevangene"; de morele dilemma's van Kohlberg, 1987... enz.) en paradoxale bevelen ("Het is verboden te verbieden") of *dubbele beperkingen* en *pragmatische paradoxen* (Palo Alto; Watzlawick, Bateson, ...).

Als onderdeel van de identiteitsdynamiek²² kunnen zes paradoxen worden geïdentificeerd:

- **De eerste identiteitsparadox betreft de complementaire en tegenstrijdige aanwezigheid van *gelijkenissen* en *verschillen* tussen objecten (personen) met een gemeenschappelijke identiteit.** Identiteit "wordt geconstrueerd in de confrontatie van gelijkheid en andersheid, gelijkenis en verschil" (TAP, 1980b). Socio-cognitieve processen (categorisatie, betekenisgeving, legitimatie) vergemakkelijken zowel de cognitieve ontwikkeling als de socialisatie, waardoor ook de differentiatie van objecten kan worden gearticuleerd met de differentiatie-assimilatie van het zelf en anderen²³. Deze processen zijn mogelijk als het individu in een relatief stabiele fysieke en sociale omgeving leeft.
- **De tweede paradox vloeit voort uit het problematische verband tussen *egocentrisme (op onszelf)* en *decentraliteit ten opzichte van anderen*.** Het hangt samen met het feit dat het individu, om zijn eigen identiteit op te bouwen, zal moeten leren decentraliseren, om uit zijn egocentrisme te komen (volgens de Piagetiaanse uitdrukking), om wederkerige relaties met anderen aan te gaan. Het kind slaagt er alleen in zijn eigen identiteit te verwerven door dit ego-centrisme op te geven en wederkerige relaties met anderen op te bouwen. Dit is ook het begin

²¹ Er is een voortdurende discussie over de vraag of de persoonlijke identiteit als een systeem van voorstellingen en gevoelens een "kern" omvat die, indien in twijfel getrokken, door anderen ontkend, de identiteitscrisis zou uitlokken, de reacties van geweld ter verdediging van de persoonlijke waardigheid. We zouden identiteit in feite kunnen voorstellen als een ui (metaforisch!), bestaande uit meerdere schillen, meer of minder diep. Als de ui geen kern heeft, heeft hij wel een "kiem", om zichzelf over te dragen en voort te planten... en het snijden ervan maakt je aan het huilen! De hypothese dat de kern van identiteit de identiteit van waarden is (in tegenstelling tot de identiteit van feiten), die door Camilleri (1990a, p.86) wordt opgeroepen, blijft voor discussie vatbaar.

²² In het artikel "Identiteit en uitsluiting", stelde Tap vier paradoxen voor. Latere discussies met verschillende doelgroepen of onderzoekers brengen ons ertoe hier nog twee paradoxen aan toe te voegen (zie TAP, 2005c, nr. 83, blz. 53-78).

²³ J. P. CODOL, 1979, 1980, 1984; H. WALLON, 1963, 1976; R. ZAZZO, 1980; P. MALRIEU, 1967, 1980, 1996.

van een "evolutie van systemen van relaties tussen individuen en van culturele waarden" (TAP, 2005a: 279). Zo vereist de constructie van professionele identiteiten een herstructurering van de modaliteiten van de interactie tussen Mij (persoonlijke identiteit), Ons (die dezelfde professionele identiteit hebben) en Hen (al degenen die anders zijn dan wij). Deze herstructurering kan leiden tot een accentuering van het *behoren tot* een *professioneel "ons"* en tot een afsluiting van dit "ons". Het dwingt dan om de tegenstellingen tussen *mij* en *ons te* verminderen en de verschillen tussen *ons* en *hen te* accentueren. In het geval van een poging om ons open te stellen, zal er een tendens zijn om een breder "wij" te kiezen, dat waarschijnlijk eerder gedifferentieerde identiteiten zal omvatten, en professionals zal omvatten die anders waren dan wij. Politiek voorbeeld : de differentiatie (met mogelijke oppositie) tussen Fransen en Duitsers wordt verminderd door hun identificatie met de Europese identiteit. Beroepsmatig voorbeeld: het onderscheid (met eventuele tegenstellingen) tussen leidinggevend en niet-leidinggevend of tussen verkopers en technici wordt geminimaliseerd door identificatie met de bedrijfsidentiteit.

- **De derde identiteitsparadox betreft de tegenstrijdige modaliteiten tussen het proces van bestendiging en het beheer van verandering.** Zowel persoonlijke identiteit (*ik ben ik*) als collectieve identiteit (*wij zijn wij*) impliceren eveneens het idee van tijdloze permanentie en zonder verwijzing naar verandering in levenstijd. Maar als het subject (*ik* of *wij*) verandert, behoudt het niettemin het gevoel dat het dezelfde en zichzelf in de tijd blijft (gevoel van temporele en structurele identiteit). Dit is de derde paradox. De term identiteitsvorming is voorgesteld om deze paradoxale constructie van identiteit aan te duiden tussen permanentie en verandering, tussen idealisering en pragmatische herwaardering van het zelfbeeld, afhankelijk van de situatie en de gesprekspartners (TAP, 1979).

Professioneel gezien worden identiteiten het sterkst aangetast wanneer de persoon gedwongen wordt te veranderen:

- De persoon moet een eerste baan vinden: hij moet een functie zoeken die overeenstemt met de verworven vaardigheden; een beroepsidentiteit opbouwen door zich aan te passen aan het bedrijf, aan het echte werk; zich, naast de loutere toepassing van het geleerde, aanpassen aan de arbeidsomstandigheden, aan de werkrelaties; en zich bewust worden van de positie en de waarde van zichzelf en van zijn beroep, in de interactieve keten van banen en functies;
- De betrokkene moet van functie of betrekking veranderen: door bevordering of demotie, met opwaardering of terugzetting in rang, gekoppeld aan het aanvaarden van uitdagingen of herstructurering van vaardigheden, door het zoeken naar nieuwe opleiding;
- De betrokkene is werkloos; hij heeft zijn baan verloren en is op zoek naar een andere baan: de verworven vaardigheden worden in twijfel getrokken en er wordt getwijfeld aan de vroegere beroepsoriëntatie; de betrokkene kan moeilijk omgaan met de daling van zijn gevoel van eigenwaarde als gevolg van het feit

dat hij niet werkt; er worden inspanningen geleverd om een nieuw realistisch beroepsproject op te zetten, waarbij eventueel nieuwe aanwinsten worden gedaan;

- De persoon gaat met pensioen en ervaart deze verandering op een positieve of negatieve manier. Deze pensionering kan worden georganiseerd in een breuk met het vroegere beroepsleven of in een relatieve continuïteit, waarbij de reorganisatie wordt ingegeven door het behoud van de beloning en het loslaten van de devaluatie.

- **De vierde paradox betreft de tegenstelling, voorgesteld door Carmel Camilleri (1990), tussen ontologische en pragmatische²⁴ identiteit.** Er is een voortdurende afstand tussen wat wij denken te zijn (ontologische conceptie) en hoe wij werkelijk zijn in onze dagelijkse praktijken (pragmatische variatie van ons zelfbewustzijn en onze gevoelens over onszelf wanneer wij beslissen en handelen). Hier vinden we, althans gedeeltelijk, het belang en de complexiteit van de interactie tussen het reële en het ideale zelf terug in de dynamische theorie van het zelfconcept van Carl Rogers (1951).

Het verband tussen persoonlijke en beroepsidentiteit wordt bemiddeld door een geïdealiseerde opvatting van succes (in het leven of alleen in het werk), die wordt uitgedragen door concrete personen met wie men zich kan identificeren, maar van wie het subject "doeltoestanden" (volgens Kelman, 1958), projecten, gedrags- of levensstijlen, denk- of handelwijzen leent. (volgens de uitdrukking van Kelman, 1958), projecten, gedrags- of levensstijlen, manieren van denken of handelen. Drie processen zouden hier op elkaar inwerken:

1. *Identificatie met een derde partij*: "Ik moet *me identificeren met iemand* die me in staat stelt vooruit te komen";
2. *Actieve identificatie*: "Ik heb een extern *actiemodel* nodig, waarmee ik mij kan identificeren of dat ik voor mijzelf kan nemen" (Beschik ik over vaardigheden? Als ik ze niet heb, kan ik ze dan krijgen?)
3. *Idealiserende identificatie*: "Ik heb een *ideaal* nodig om mijzelf te vormen als een totaal persoon (globale zelfverwerkelijking, verbonden met het levensproject, met congruentie, met zin geven aan het leven)".

Deze drie processen grijpen op complexe wijze in op de dynamiek, zowel cognitief als sociaal, van de articulatie tussen enerzijds praktijken, handelingen, en anderzijds waardesystemen, systemen van anticipatie, betekenis en legitimering, die de dynamiek van de personificatie vormen.

- **De vijfde paradox betreft de identiteit, die achtereenvolgens monodimensionaal en multidimensionaal kan zijn.** Afhankelijk van de context, het moment of de ervaringsfase, kan de persoon leven met een sterk gevoel van psychische eenheid of

²⁴ Deze tegenstelling wordt overgenomen door TAP (2005b), in termen van de processen van ontologische idealisering en pragmatische identificatie.

verscheidenheid. Deze eenheid of verscheidenheid kan als positief of negatief worden ervaren. Eenheid kan geassocieerd worden met sereniteit of met het lijden van de verliezen die eenwording veroorzaakt. Diversiteit kan het positieve resultaat zijn van openingen en ontmoetingen die gebaseerd zijn op het begrip van wat het anders-zijn verrijkt. Maar het kan ook leiden tot een "afbrokkeling" of "vloeibaar worden" van het zelf, een verlies van samenhang, zelfs tot een gevoel van niet-bestaan.

- **De zesde paradox, tenslotte, betreft de complexe articulatie tussen identificaties (temporele en structurele variatie van het zelfbeeld) en identificaties (van personen, groepen, waarden, enz.).** Identiteit is opgebouwd uit meerdere identificaties, maar tegelijkertijd weet het subject wie hij of zij is en wie de ander is, zelfs in een identiteitscrisis. "Identificatie zou dus het proces zijn dat de ervaring van een "pluraliteit van psychische personen" mogelijk maakt en het is ook door [hen] dat de wederkerige banden tussen individuen en de menigte worden gevormd vanuit een affectieve gemeenschap" (LIPIANSKY, TABOADA-LEONETTI, VASQUEZ, 1990, p.9)

VIII. De dynamiek van identiteit in de professionele wereld van vandaag.

Renaud SAINSAULIEU wijst op het belang van het universum van werkrelaties als een plaats van "differentiële constitutie van individuele identiteiten" (1977, p. 335). Volgens hem is de ervaring van het collectief als een veld van confrontatie en strijd, maar ook als een veld van ontmoetingen, overwinningen en mislukkingen, risico's en ontdekkingen in de toegang tot autonomie, tot persoonlijke macht, die erkenning en zelfbevestiging inhoudt, onontbeerlijk voor de differentiatie en voorstelling van zichzelf als persoon, anders en uniek. Met andere woorden, zowel persoonlijke als professionele kenmerken zullen in werk- en niet-werkrelaties samensmelten en met elkaar articuleren. Volgens SAINSAULIEU "volstaat het niet vast te stellen dat werkrelaties diepgewortelde persoonlijkheidsmechanismen, zoals identificatie of het vermogen om te differentiëren, kunnen beïnvloeden. Het is nog steeds nodig om te proberen processen te identificeren die deze relaties tussen sociale werkrelaties en de kwaliteit van de persoon verklaren" (*Op. cit.*, p. 311). Volgens hem leidt sociale machteloosheid tot een verlies van identiteit (niet alleen beroepsmatig) en hangt het opnieuw opduiken van identiteit af van de mogelijkheid om op de een of andere manier het hoofd te bieden aan relationele of organisatorische conflicten (op het werk of daarbuiten).

Vaak wordt vastgesteld dat "werkgedrag" wordt verward met "beroepsactiviteit". Kinderen en adolescenten leren echter onderscheid te maken tussen werk en niet-werkactiviteiten, en dit onderscheid zal hun hele leven blijven bestaan (vrijtijdsbesteding, passies, hobby's, enz.). Men kan dus stellen dat de professionele identiteit en activiteit gebaseerd zullen zijn op de ervaring en de theorieën die impliciet zijn in het werkgedrag. Het is waar dat de persoonlijke identiteit wordt geconstrueerd in de vroege jaren en door middel van de processen van primaire socialisatie (BERGER, LUCKMAN, 1966 of tr.fr. 1986), maar deze constructie impliceert de toe-eigening van vaardigheden en successen in het werkgedrag. Vervolgens zal het werk, eerst op school en daarna op het werk, een beslissende rol spelen in de structurering van de identiteit van de leerling en vervolgens van de beroepsbeoefenaar. Deze structurering

zal meerdere veranderingen met zich meebrengen, afhankelijk van ervaringen en beroepsmatige trajecten. Het zal worden gekarakteriseerd als ... "een evolutionair proces [...] gevormd door professionele trajecten" (BOUQUET, 2006).

Zonder het belang van Sainsaulieu's bijdrage te verwaarlozen, stellen wij een nieuwe lezing voor van de huidige sociaal-professionele realiteit en het belang daarvan voor de constructie van de professionele identiteit. Er zij aan herinnerd dat de huidige economische en sociale context nog steeds wordt gedomineerd door een ernstige economische crisis die voortdurend belangrijke veranderingen teweegbrengt in het beheer van organisaties, in het beheer van banen en op de arbeidsmarkt (BOUTINET, 1999; ANTOINE, 1996; DUBAR, 2000; ALMEIDA et alii, 2004; ANTUNES, 2006):

Het dominante paradigma wordt gekenmerkt door innovatie, permanente verandering en onvoorspelbaarheid (met alle onzekerheid die dat onvermijdelijk met zich meebrengt); Het systeem van de werking van de geldende bedrijven wordt gedomineerd door : 1. 1. De mondialisering van de economie; 2. De uitbreiding van de informatiestromen; 3. De voortdurende ontwikkeling van de informatie- en communicatietechnologieën; 4. De ontwikkeling van de informatie- en communicatietechnologieën. De flexibilisering van de productiemiddelen en het beheer van de arbeidsplaatsen.

Vanuit het oogpunt van de ideeën kunnen we dit tijdperk van het "tijdperk van de neoliberale triomf" in herinnering brengen, waarin de hedendaagse dynamiek van organisaties verband houdt met: 1. de eisen van flexibiliteit en concurrentievermogen; 2. bedrijfsverplaatsingen; 3. bedrijfsfusies; 4. *outsourcing*; 5. Herstructurering en inkrimping; 5. Werkonzekerheid; 6. 6. instabiliteit/onzekerheid van de baan; 7. de noodzaak om met onzekerheid om te gaan.

In deze nieuwe economische orde is er sprake van een gevaarlijke toename van de werkloosheid in de nationale economieën. Werkloosheid wordt vaak in verband gebracht met fusies tussen grote multinationale ondernemingen, fabriekssluitingen, verplaatsing van fabrieken en banen naar landen waar arbeid goedkoper is (Oost- en Aziatische landen), en inkrimping (o.a. Airbus, Alcatel, Pfizer, Bayer AG, Astra Zeneca, Daimler-Chrysler, Ford, Volkswagen, Hewlett-Packard²⁵). We maken momenteel de ernstigste economische crisis in de moderne geschiedenis door. Volgens de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO) treft de huidige werkloosheid miljoenen mensen over de hele wereld, wat neerkomt op een derde van de totale wereldberoepsbevolking. Volgens CHOSSUDOVSKY (2003) is deze mondiale crisis verwoestender dan de Grote Depressie van de jaren dertig van de vorige eeuw. "De werkgelegenheids crisis is ook de subjectieve werkgelegenheids crisis, die ertoe leidt dat steeds meer mensen weigeren om welke baan dan ook te bekleden, om zich onder welke voorwaarden dan ook in te passen. De crisis van de werkgelegenheid is vooral de crisis van haar inhoud, in de massale mutatie van de ambachten naar de beroepen, van deze laatste naar beroepen met contouren die vandaag moeilijk te identificeren zijn" (BOUTINET, 1990, p. 116). Werd de strijd van de jaren zestig bepaald door sociale onrechtvaardigheid, vandaag wordt hij georiënteerd door de strijd tegen werkloosheid, tegen de onzekerheid van de werkgelegenheid en tegen de instabiliteit van de beroepsloopbaan. Het huidige conflict houdt vooral verband met onzekerheid, met het verschijnen van talrijke bedreigingen voor de

²⁵ Zie *Visão*, nr. 731 van 8 maart 2007, blz. 78 e.v.

werkgelegenheid en zelfs voor het voortbestaan van bedrijven, bedreigingen die slecht gedefinieerd zijn en waarvan zowel de contouren als de oorzaken onbekend zijn. Elke week kondigt een multinational een wereldwijde inkrimping van het personeelsbestand of de verplaatsing van een fabriek van het ene naar het andere land aan. In plaats van een "relatief vast en onbeweeglijk universum", een bureaucratisch en gelaagd universum (dertig jaar geleden opgeroepen door R. Sainsaulieu, 1977), worden we vandaag geconfronteerd met een universum dat weinig gelaagd is, onvoorspelbaar en in voortdurende mutatie, waarin werknemers ertoe worden gebracht met elkaar te concurreren om bestaande banen. In deze context ontstaat dus een nieuwe voorstelling van werk en van zichzelf op het werk, die samenhangt met de uitdaging om zichzelf te managen: "De beroepsbevolking en de meerderheid van de kenniswerkers zullen dus steeds meer zichzelf moeten managen ... En zij moeten leren zichzelf te ontwikkelen" (DRUCKER, 1999). Zo wordt een nieuw carrièreperspectief geconstrueerd;

- Werknemers worden geconfronteerd met een kader dat gebaseerd is op onzekerheid, op ingrijpende en weinig geruststellende veranderingen. Tegelijkertijd willen bedrijven echter investeren in menselijk kapitaal;
- Deze context organiseert een nieuw loopbaanperspectief en een nieuwe voorstelling van werk en beroepsleven (mobiliteit tussen bedrijven, mobiliteit in het soort werk);
- De overgang van een kader waarin de onderneming daadwerkelijk de loopbanen van haar meest waardevolle professionals beheerde naar een kader waarin diezelfde professionals zelf het beheer van hun eigen inzetbaarheid ter hand nemen.

Het is waar dat de zeer heterogene groep van "staf- en kaderpersoneel" vandaag de dag relatief bevoorrecht blijft, ook al wordt zij getroffen door verschillende soorten verschijnselen, zowel in hun voordeel als in hun nadeel:

- Hun vermenigvuldiging, dankzij de democratisering van het onderwijs, maar tegelijkertijd hun relatieve devaluatie;
- Hun opleiding bleef zeer algemeen (wiskunde, natuurkunde, technologie) en hun toewijzing aan grote functies, eerder dan aan specifieke beroepen;
- Hun mobiliteit tussen de grote functies, met name om hen voor te bereiden op de functies van superleiders;
- Het ontstaan, ondanks alles, van nieuwe gebieden: human resources management, marketing, financiën;
- De verlenging van de commandostructuur, waardoor ingenieurs supertechnici worden, onderworpen aan orders van bovenaf;
- De lengte van de carrière verkorten, door de zestigplussers vrij te laten;

- De vermenigvuldiging van technici, die de functie van managers verarmen en die, zelf, geacht worden een vak te hebben. Hun zeer grote arbeidsmarkt, dankzij hun diploma's, hun vaardigheden, hun netwerken, hun vermogen om hun eigen banen te creëren (vooral in de consultancy), dankzij de goede salarissen, die een kapitalisatie mogelijk maken die waarschijnlijk in hun eigen banen wordt geïnvesteerd. Dit voorkomt echter niet dat zij werkloos worden. Ten slotte wordt de "beroepsidentiteit" van het kaderpersoneel minder bedreigd dan die van de andere werknemers, ook al verliezen zij bepaalde voordelen (maandsalaris, betaalde vakantie).

De uitdaging waarmee werknemers, managers, technici en arbeiders, vandaag worden geconfronteerd, houdt verband met de noodzaak om met onzekerheid en verandering om te gaan. Geconfronteerd met deze realiteit moeten zij hun persoonlijke middelen mobiliseren en tegelijkertijd de middelen vermenigvuldigen om de verbroken sociale en professionele band te herstellen en blijk te geven van solidariteit en creativiteit, met name onder de druk van een management dat uitsluitend op productieve resultaten is gericht.

In de jaren zestig had de beroepsidentiteit een zeer sterke collectieve dimensie, maar vandaag is de tendens zeer individualistisch.²⁶ In deze context van onvoorspelbaarheid wordt het begrip bekwaamheid van centraal belang voor de toe-eigening van succes en voor de professionele ontwikkeling. Competent zijn betekent gekwalificeerd zijn en in staat om te voldoen aan de eisen van de beroepsuitoefening. De verantwoordelijkheid voor het beheer van de eigen loopbaan en het waarborgen van de eigen inzetbaarheid zou dan bij P&MS komen te liggen. Wat in het verleden door bedrijven werd gedaan, moet nu door individuele P&MS worden gedaan. Dit is ongetwijfeld wat de bedrijven vandaag zeggen. Maar door de economische en financiële crisis en de massale stijging van de werkloosheid onder P&MS kunnen zij dit "zelfbeheer" niet verwezenlijken. Voor andere werknemers weten we hoe moeilijk het is kwalificaties te erkennen, ongeacht het niveau. Het vermogen om de eigen inzetbaarheid te beheren wordt daardoor ondermijnd.

IX. Het systeem van professionele identiteiten en de processen die het organiseren.

Professionele identiteit, als een systeem, ontwikkelt zich door middel van meerdere processen:

- **De aansluiting**, die een vrijwillige daad van inschrijving impliceert, vertaalt een proces van toegang tot een sociaal-professionele groep via de sociale band en vergemakkelijkt het ontstaan en de handhaving van een gevoel van verbondenheid en sociale erkenning. De constructie van identiteit, als een proces van identificatie, is

²⁶ Hoewel P&MS collectief over hun status hebben "onderhandeld", is het waar dat zij altijd zeer individualistisch zijn geweest en de "instrumenten" van het personeelsbeleid (bijvoorbeeld het Hay-systeem) hebben verworpen. Anderzijds waren zij het die een individualiserend beleid wensten en toepasten op andere werknemers. Het individualisme als ideologie mag echter niet worden verward met het individuatieproces dat alle sociale actoren betreft, uiteraard in relatie tot gebeurtenissen, situaties en de druk van de efficiëntie in de productie.

een proces van saamhorigheid en relatie (DUBAR, 2002). Voor de beroepsbeoefenaar bijvoorbeeld betekent de ontwikkeling van zijn beroepsidentiteit dat hij zich aansluit bij en deel uitmaakt van een referentiegroep die zijn "intuïtieve kennis" beïnvloedt (SAPIR, 1967), die hem ertoe brengt "met anderen te gaan denken" (HALBWACHS, 1950), en die het delen van een "gemeenschappelijke symbolische code die de relatie tussen de leden onderbouwt" bevordert (PERCHERON, 1974, p. 32).

- Er is dus een voortdurende **reorganisatie van het gedrag** nodig, die samenhangt met het proces van transformatie van de voorstelling van het ik als beroepsbeoefenaar. De opbouw van de beroepsidentiteit van leidinggevend hangt samen met de ontwikkeling van een voorstelling van de "beroepswereld" en de verwerving van "de waarden van de verschillende groepen waarmee hij in relatie treedt" (PERCHERON, 1974, p. 26). Deze vertegenwoordiging en integratie van waarden komt tot uiting in het gedrag en de keuzes van de beroepsbeoefenaar, die verbonden zijn met een "socio-professionele categorie".
- **Kwalificatie** (het verlenen van een kwalificatie en het erkennen van een bekwaamheid) combineert het proces van het ontvangen van de opleiding die iemand in staat stelt gekwalificeerd te worden (het verwerven van bekwaamheden), en tevens het oordeel over de waarde van de eigen bekwaamheden en de eigenwaarde die deze inhouden. "Typische identiteitsconfiguraties, op het gebied van werk, zouden abstract geassocieerd kunnen worden met bevoorrechte "momenten" van een ideale professionele biografie: moment van identiteitsvorming dat traditioneel overeenkomt met de initiële beroepsopleiding [...], moment van identiteitsconsolidatie gekoppeld aan integratie en geleidelijke verwerving van kwalificaties in handelskanalen [...], moment van *identiteitserkenning* beheerst door toegang tot verantwoordelijkheden in bedrijfskanalen [...], moment van identiteitsveroudering en geleidelijke overgang naar pensionering" (DUBAR, 2002, p. 238).

De kwalificatie-identiteit wordt ook geassocieerd met kennis die de beroepsidentiteit structureert, omdat de basis van de kwalificatie gebaseerd is op kennis, kennis die door opleiding en ervaring is verworven. *Geleerde kennis* is gekoppeld aan theoretische kennis, technische informatie, theoretische kennis die van essentieel belang is voor de opleiding van de beroepsbeoefenaar. *Geconstrueerde kennis* vloeit voort uit de praktische toepassing van in de praktijk geleerde en getoetste kennis. *Geïntegreerde kennis*, die de synthese inhoudt tussen theorie, praktijk en de persoonlijke uitwerking van ervaringen, resulteert in de ontwikkeling van persoonlijke competenties, d.w.z. componenten van zelfkennis die worden geactualiseerd in verschillende praktijken die vanaf dat moment creatief worden en niet slechts repetitief.

Competenties vormen een subsysteem dat kan worden omschreven als transversaal, altijd aanwezig en in relatie met de andere subsystemen. Het is een differentiërend en valoriserend element van de beroepsidentiteit, maar hangt nauw samen met de professionele uitdagingen en kritieke situaties waarmee de beroepsbeoefenaar wordt geconfronteerd en waaraan hij het hoofd moet bieden. "Het is via de competenties

dat de beroepsactiviteit nu wordt geanalyseerd, waardoor zij het instrument worden om de doeltreffendheid van mensen op het werk te meten, en op welke manier zij ook de voorstellingen beïnvloeden die individuen van hun eigen handelingen maken. [...]. Competentie is ook de vector van een diepgaande verandering in de verhouding tot werk. In dat opzicht kunnen we spreken van de "logica van de competenties", die we aan het werk zien wanneer ze de evaluatie van de resultaten, de individualisering van de mobiliteitscriteria en een grotere verantwoordelijkheid combineert, en die op die manier de "logica van de kwalificatie" wil overnemen, waarin de erkenning van een proces van verworven kennis (opleiding, diploma, ervaring) en de organisatie van de classificatiecriteria centraal staan" (NALLET, EVEQUOZ, 2000, p. 78)

- **De overgang**, als een proces van verandering en evolutie, is verbonden met de verwerving van de bekwaamheden van de sociaal-professionele referentiegroep, maar ook met de noodzaak om de fasen van verandering te beheren, de situaties, de stress en de attitudes die tijdens deze fasen van verandering ontstaan, te beheersen. Het is een proces dat gestructureerd wordt vanuit de ontmoeting tussen de professional (met zijn/haar persoonlijke geschiedenis, opleidingstraject en zelfrepresentatie) en de realiteit van een sociaal-professionele context waarin hij/zij geroepen is om te interageren met mensen, groepen, in instellingen, om projecten te promoten, om uitdagingen aan te gaan, ... enz.
- **Valorisatie** weerspiegelt het waargenomen gevoel van bekwaamheid en de persoonlijke erkenning van de eigen waarde (gevoel van eigenwaarde). Valorisatie is een proces dat twee vectoren omvat die zich gelijktijdig ontwikkelen. Enerzijds het vormings- en ontwikkelingstraject van kwalificaties (competenties), met de erkenning (*voor zichzelf en door anderen*) van de waarde van zichzelf en van zijn kennis, in relatie tot erbij horen en met het gevoel geïntegreerd te zijn in een beroepstraject (affiliatie). Anderzijds de structurering van het gevoel van eigenwaarde en de interne voorstelling van de eigen waarde als beroepsbeoefenaar, die zich vertaalt in het vermogen om uitdagingen in het beroepsleven aan te gaan (*copingstrategie*), het vermogen om risico's te nemen en om met kwaliteit en nauwgezetheid te reageren op dagelijkse beroepssituaties. Natuurlijk kan de verwijzing naar "uitdagingen" een ideologische connotatie hebben wanneer zij wordt gebruikt om onvoorspelbare incidenten of riskante beslissingen in de onderneming te rechtvaardigen. Het heeft echter ook te maken met de strategie om zichzelf te overtreffen en te waarderen tegenover risico's, die wordt ontwikkeld bij kinderen en jongeren, ongeacht de sociale status van het gezin, of bij sportbeoefenaars van alle leeftijden. Op dit punt kunnen we het bestaan van drie strategieën waarnemen die in verschillende mate, afhankelijk van de omstandigheden en situaties, in ieder van ons aanwezig zijn: de *heroïsche strategie om zichzelf te overtreffen* (Niets is onmogelijk met een dapper hart!), de *dramatische strategie* van externe determinismen: sociaal en cultureel (afhankelijk van mijn afkomst zullen bepaalde deuren altijd voor mij

gesloten blijven) en de *strategie van Amartya Sen*²⁷'s *capaciteiten*, waarin onze vrijheid (zowel positief als negatief²⁸) wordt gearticuleerd met ons gedrag. Sen's "vermogen" wordt geassocieerd met de vrijheid die de acteur heeft om te leven zoals hij of zij wil. Het gaat niet om de goederen waarover hij beschikt, maar om de manier waarop deze goederen hem in staat stellen *zich te ontplooien, het levensproject uit te voeren dat hij heeft gekozen*. Sen baseert zich op de *theorie van positieve en negatieve vrijheid* die door *Isaiah Berlin* (1969) werd voorgesteld en door *Ronald Dworkin* (1995) werd herwerkt. *Positieve vrijheid* staat voor datgene wat een persoon, alles wel beschouwd, kan bereiken, onafhankelijk van de beperkingen die anderen, met name instellingen, opleggen. Wat Sen in positieve vrijheid interesseert zijn rechten en de mogelijkheid om die om te zetten in reële middelen. *Negatieve vrijheid* komt alleen overeen, maar dit is ook belangrijk (!), met de afwezigheid van dwang van de staat, instellingen, groepen of andere mensen. Men zou deze (negatieve) vrijheid kunnen associëren met het vrij zijn van onmenselijke arbeidsomstandigheden of vervreemdende levensomstandigheden (individueel of collectief).

X. Dimensies van professionele identiteit.

Beroepsidentiteit heeft, zoals elk identiteitssysteem, drie dimensies:

- **Kwalificerende identiteit**, die kwalificatie en erkenning omvat.

Kwalificatie houdt verband met het verwerven van competenties, maar ook met de erkenning van bekwaamheid²⁹. Erkenning houdt verband met de perceptie van bekwaamheid door anderen en door zichzelf (zelfevaluatie). Identiteit is ook verbonden met het persoonlijke traject van competentieontwikkeling, met het traject van opleiding en erkenning van competenties en met een hele loopbaanontwikkeling, die deze erkenning door de organisatie weerspiegelt.

Werknemers in het algemeen, en jongeren in het bijzonder, investeren serieus in deze dimensie van hun beroepsidentiteit. Een ondervraagde jonge manager zei: "In deze fase, aan het begin van mijn carrière, is het voor mij belangrijk wat ik kan leren, in de zin van nieuwe kennis, nieuwe ervaringen en de uitdagingen die daarmee gepaard gaan. Tussen de hypothese van 1500 euro per maand verdienen met een baan die niet erg interessant is en weinig uitdaging biedt op het gebied van nieuwe kennis en de hypothese van 1000 euro per maand verdienen met een interessante baan, waarin ik veel kan leren en nieuwe kennis en verantwoordelijkheden kan ontwikkelen, geef ik de voorkeur aan de tweede hypothese. De ontwikkeling van nieuwe vaardigheden, samen met nieuwe geïntegreerde kennis, wordt gezien als een investering op zich,

²⁷ Sen, A. *Ongelijkheid heroverwegen*. Parijs, Seuil, 1992. Sen, A. *Identiteit en geweld*, Parijs, O. Jacob, 2006. Gezien de wijze waarop Sen de term "vermogen" definieert, kan deze niet worden vertaald als hetzij capaciteit, hetzij bekwaamheid. Net als Paul Ricoeur en andere vertalers, vertalen wij het daarom als 'mogelijkheden'.

²⁹ Ricoeur nam Amartya Sen's theorie van bekwaamheid over in P. *Les parcours de reconnaissance*, Parijs, Stock, 2004. Hij gebruikt deze uitdrukking van "erkenning van het kunnen" (gekoppeld aan "vermogen").

die de kwalificaties en het kenniskapitaal van de beroepsbeoefenaar verbetert en vergroot.

- **Categoriale identiteit** integreert het gevoel erbij te horen, gedragingen, houdingen of voorstellingen te vertonen die overeenstemmen met wat in het bedrijf of door de beroepsgroep wordt verwacht. Het wordt geassocieerd met het gevoel te worden erkend als behorend tot meer algemene categorieën (managers, enz.). Beroepsidentiteit wordt ook geassocieerd met het idee van een categorie waartoe men behoort (DUBAR, 2000) en vaak met de socio-professionele categorie die door INSEE wordt geconstrueerd. De categorie aggregeert een geheel van typische aspecten van het leven van een bepaald aantal individuen die iets gemeen hebben, wat Emile Durkheim "manieren van doen, voelen en oordelen" noemde.
- **Integratieve identiteit** is zowel een cognitieve als een emotionele constructie waarin verbondenheid (het proces waarbij de persoon zich inschrijft en deelneemt aan de activiteiten van zijn of haar sociaal-professionele groep) en integratie (de mechanismen van integratieve constructie en betrokkenheid bij een sociaal-professionele of maatschappelijke groep) samenkomen.

Deze dimensies hangen nauw samen met sociaal-professioneel succes, dat op zijn beurt samenhangt met intra- en interpersoonlijke evaluatie (gevoel van eigenwaarde) en met defensieve (afweermechanismen) en adaptieve (*coping*) mechanismen.

XI. Identiteit en modellen van persoonlijk en professioneel succes.

Ieder mens streeft ernaar te bereiken wat belangrijk voor hem is. Niet alle aspiraties worden echter automatisch gerealiseerd. Het proces waardoor iemand bekwaam wordt, houdt verband met zelfevaluatie³⁰ en externe evaluatie. Op basis van *feedback* reageert het individu op de manier waarop anderen hem/haar beoordelen en herkent hij/zij zijn/haar eigen beoordelingen; hij/zij identificeert dan zijn/haar zwakheden en sterke punten. Zwakke punten worden sterke punten, door zelfontplooiing, leren en zelfcorrigerend vallen en opstaan. Maar succes³¹ hangt niet alleen samen met het gevoel competent te zijn; het is het resultaat van de synthese tussen waargenomen waarde (gevoel van eigenwaarde), waargenomen uitdaging (complexiteit) in verband met verantwoordelijkheid (aard en complexiteit van de taken), vaardigheden (kennis, knowhow, intermenselijke vaardigheden), *coping* en veerkracht. Aan deze synthese worden de waardering en de praktische aspecten van het beheer van de eigen loopbaan toegevoegd. Maar deze processen staan niet los van de context en de arbeidsomstandigheden, die kunnen verslechteren tot grote gezondheidsproblemen, soms zelfs leidend tot zelfmoord.

Dubar (2000) is van mening dat het individu, ook in zijn beroepsactiviteiten, zich identificeert met geïdealiseerde personen of personages (helden, wijzen, enz.). In de huidige context rijst

³⁰ Sommige bevolkingsgroepen, met weinig opleiding, hebben moeite om afstand van zichzelf te nemen en zijn daardoor niet in staat om hun vaardigheden op het gebied van zelfevaluatie effectief te gebruiken.

³¹ Het succes hangt uiteraard af van de economische en sociale context en ook van de bekwaamheid van degenen die de doelstellingen vaststellen, vaak op basis van arbitraire criteria.

de vraag "met welke helden, met welke referentiemodellen identificeren verschillende beroepsbeoefenaren zich? De voorstelling van succes en professionele prestaties is een individuele mentale constructie met collectieve gevolgen en interacties. In deze constructie houdt het individu rekening met zijn of haar behoeften, persoonlijke projecten, onderwijsreferenties, kwalificaties en de cultuur waarin hij of zij zich als persoon heeft ontwikkeld. Deze mentale constructie heeft kenmerken die nauw verband houden met de voorstelling van zichzelf, als beroepsbeoefenaar, in een bepaalde context, een specifieke sociale realiteit (onderneming, economie, mondialisering, eisen inzake concurrentievermogen, instabiliteit of onzekerheid van de werkgelegenheid). De noodzaak om met onzekerheid en eisen (functie, verantwoordelijkheden) om te gaan, houdt rechtstreeks verband met vaardigheden die de betrokkene reeds heeft verworven of snel zal moeten ontwikkelen. Het voorstellen van een model voor persoonlijk en professioneel succes kan twijfelachtig en riskant lijken. Het kan worden bekritiseerd omdat het deel uitmaakt van een proces van idealisering en normatieve legitimering, dat de sociale actor waarschijnlijk zal verwijderen van de werkelijke behoeften van de actie. Er kan echter worden aangetoond dat dit idealiseringsproces, in verschillende mate, bij alle sociale actoren aan de gang is, steunend op verschillende waarde- en geloofssystemen (religieus, politiek, filosofisch, enz.). Bovendien is er een wisselwerking tussen dit proces en de omgekeerde dynamiek van pragmatische realisaties. In het dagelijks leven is er een voortdurende heen-en-weer tussen *de idealisering van praktijken* en de praktijk van idealen, via projecten, dromen, de spanning van de verwezenlijking. Bovendien zal de sociale actor gebruik maken van *adaptieve gedragingen (bio-psycho-sociaal)* die hem ertoe kunnen brengen zijn gedrag, zijn referentiewaarden en de voorstelling die hij zich van zichzelf maakt in een situatie te veranderen. Maar deze gedragingen, die hem in staat stellen de voorgeschreven en sociaal verwachte identiteiten aan te nemen, zullen stuiten op de even doorslaggevende behoefte aan interne en externe waardering en *erkenning*.

Deze vier processen (*idealisering, verwerkelijking, aanpassing en erkenning*) spelen een belangrijke rol bij de constructie en instandhouding van professionele identiteiten, evenals van persoonlijke identiteit.

Conclusie

Op het moment van schrijven meldt een AFP-bericht ons dat "de rechtbank voor sociale zekerheid (TASS) van Nanterre zojuist Renault heeft veroordeeld wegens "onvergeeflijke schuld" bij de zelfmoord van Antonio B, een 39-jarige computeringenieur, die zich op 20 oktober 2006 van de 5e verdieping van het hoofdgebouw van het Renault Technocentre in Guyancourt (Yvelines) heeft gegoooid. Zijn familie was van mening dat Renault zijn veiligheidsverplichtingen niet was nagekomen en dat de professionele stress waaraan de werknemer was blootgesteld, rechtstreeks had bijgedragen tot zijn daad.

Mevrouw B., weduwe van Antonio B. zei "Het is een grote opluchting, het is een grote voldoening na meer dan drie jaar strijd. Eindelijk is er recht gedaan aan mijn man. Ze erkennen wat hij heeft geleden, wat hij heeft moeten doorstaan vanwege Renault. Ik hoop dat dit een sterk signaal zal zijn aan alle bedrijven die alles opofferen op het altaar van de winstgevendheid, en dat de werknemers zullen weten dat het recht aan hun kant staat. Het zijn

niet alleen de gevallen die media-aandacht krijgen, er zijn overal mensen die instorten. Dit is een krachtige boodschap om tegen hen te zeggen: "hef uw hoofden op".

Rachel S., de advocaat van de familie, zei van haar kant. "Wat ik hoop is dat eindelijk wordt aanvaard dat de mensen weer centraal moeten komen te staan bij alle beslissingen. Dit betekent dat we moeten ophouden ons te beroepen op de kwetsbaarheid van mensen om hun daden te verklaren.

"Naargelang je machtig of ellendig bent, zullen de rechterlijke uitspraken je wit of zwart maken" schreef La Fontaine in "Les animaux malades de la peste". Gelukkig is dat niet altijd zo. Het besluit van de TASS eerbiedigt de gerechtigheid, maar bevestigt ook de noodzaak om onrechtvaardigheid te weigeren, waar zij ook vandaan komt. Max GALLO zei reeds, in zijn roman *L'oiseau des origines* (Parijs, Laffont, 1974): "Het is altijd de weigering die ons baart. Ik wilde verder gaan in de weigering omdat ik ontdekte dat het de verovering is van zichzelf en van de ander" (1974). Ook Alain TOURAINE bevestigt het belang van het verzet, in en door sociale bewegingen: "Het is het gebaar van de weigering, van het verzet, dat het subject creëert" (1993). Het feit dat identiteit kan worden bevestigd door middel van oppositie is interessant, althans voor zover de acteur de middelen heeft om zijn emoties en angsten te beheersen, waar hij zijn conflicten kan doorleven zonder zichzelf te vernietigen, waar hij zin kan geven aan zijn *aanspraken* zonder zich te verliezen in geweld, wat niet altijd gemakkelijk is in situaties van extreme dwang.

We vinden hier de manier waarop George H. MEAD (1934, tr.fr. 2006), vader van het symbolisch constructivisme, de tegenstelling oproept tussen het (spontane) 'ik' en de 'ikken' (conventionele vormen die dicht bij sociale identiteiten staan): "Op bepaalde domeinen kan het individu zich doen gelden. Bepaalde rechten worden binnen (bepaalde) grenzen erkend. Maar wanneer de spanning te groot wordt, worden deze grenzen niet langer in acht genomen en laat het individu zich op gewelddadige wijze gelden" (*Op.cit.* p. 269). Hieraan zou men kunnen toevoegen dat *geweld* niet alleen tegen anderen, maar ook tegen zichzelf gericht kan zijn. Het kan natuurlijk het resultaat zijn van een opstand tegen onrechtvaardigheid, minachting, ontkenning van iemands waardigheid door anderen, enz. Maar het kan ook in verband worden gebracht met een gevoel van zelf-superioriteit, gelegitimeerd door het feit dat men tot een zogenaamd superieure groep behoort (racisme, sexisme, enz.). Maar wanneer dit gevoel van superioriteit, dit verlangen naar bevestiging, binnen de groep, "een functionele uitdrukking vindt, wordt het volkomen legitiem. Deze kracht maakt ons effectief. Zich in al zijn oorspronkelijkheid kunnen laten gelden, dat is wat wenselijk is" (*Op.cit.* p. 267). Axel HONNETH is het op zijn beurt eens met MEAD, wanneer hij het heeft over het feit dat "het potentieel van individualiteit wordt bevrijd door een toename van wettelijk gewaarborgde vrijheidsruimten" (*The struggle for recognition*, 2008, 102). Terloops zij gewezen op het verschil met de titel van Paul RICOEUR's laatste boek: *Parcours de la reconnaissance* (2004). Honneth baseert zich op *Hegel's theorie van de strijd om erkenning* (*De fenomenologie van de geest*, 1807, recente Franse vertaling, 2006) terwijl Ricoeur de meervoudige betekenissen van erkenning ontvouwt.

SAINSAULIEU³² baseert zich ook op de Hegeliaanse dialectiek van Meester en Slaaf om de identiteitsdynamiek van de arbeiders te begrijpen en te verklaren. Volgens Hegel is het verlangen naar een object dat het begin vormt van de dialectiek die leidt tot de erkenning van het zelf. In de loop van deze beweging van verlangen naar het ding, ontmoet het subject het concurrerende verlangen van een ander subject. Er vindt dan een "strijd op leven en dood" plaats tussen twee absolute verlangens. Om erkend te worden, moet men zijn eigen verlangen naar erkenning vergeten om dat van de ander te aanvaarden. Sainsaulieu gebruikt dit model om aan te tonen dat de vorming van individuele identiteit diep verankerd is in sociale (waaronder professionele) relaties. Door als overwinnaar uit deze strijd tevoorschijn te komen, kan het subject herkend worden (en zichzelf herkennen), door de machtsmiddelen te verwerven die hem in staat stellen te ontsnappen aan vervreemdende posities. "Er zou dus een hele sociologie van de macht om zichzelf te zijn kunnen worden ontwikkeld om de sociale omstandigheden van de vorming van identiteiten beter te begrijpen" (1977, p.327).

Omgekeerd wordt voor Paul Ricoeur deze noodzaak om conflicten onder ogen te zien om ze te overwinnen geminimaliseerd, ten gunste van de relatie tussen actie, rationele capaciteit en meervoudige erkenningen. Volgens hem kan de erkenning van mijn identiteit door mijzelf of door anderen bestudeerd worden in termen van een weg (linguïstisch, filosofisch of psychologisch). Hij stelt de opeenvolging van de verschillende betekenissen van erkenning voor: van *erkenning als identificatie* (ik herken iets of iemand, hun identiteit) tot *erkenning als dankbaarheid* (dankbaar zijn voor de manier waarop ik word verwelkomd, waarde geven of ontvangen, enz.), via *zelferkenning* (identiteitsconstructie of -reconstructie, toe-eigening van mogelijkheden³³) en wederkerige *intersubjectieve erkenning* (liefde, recht en sociale achting)³⁴.

Het belangrijkste probleem is echter de verwarring tussen individuatie³⁵ en individualisme, die door het liberale kapitalisme is gerecupereerd en die "zelfvermoeidheid" veroorzaakt, zoals Alain EHRENBURG het uitdrukte (1998), waarbij depressie zich meester maakt van institutionele of relationele beperkingen, als gevolg van een algemene druk om tot zelfverwerkelijking te komen (die een ideologie is geworden). Dit verband tussen de gezondheid op het werk en de grenzen van de ideologie van het succes blijkt bijvoorbeeld uit de analyse van Axel Honneth's³⁶ "Kapitalisme en zelfontplooiing: de paradoxen van de individuatie". In navolging van Simmel (1983) vermeldt hij dat het begrip individuatie van toepassing is op vier verschillende fenomenen: 1. de individualisering van persoonlijke wegen; 2. het toenemende isolement van actoren (in een maatschappij van minachting of onverschilligheid); 3. het toegenomen vermogen tot reflectie; 4. De bevestiging van een grotere authenticiteit (2006, p.308).

³² Zie in Sainsaulieu (1977) het hele hoofdstuk 8 (collectieve identiteiten en zelferkenning op de werkplek, blz. 302-343), maar meer in het bijzonder zijn "herlezing van het Hegeliaanse schema van zelferkenning", blz. 319 e.v.,

³³ Ricoeur baseert zich inderdaad op het werk van Amartya Sen, zoals wij dat hier zelf doen, rekening houdend met de theorie van de "capaciteiten".

³⁴ Ricoeur ontleent deze trilogie expliciet aan Honneth (2004, p. 295).

³⁶ Honneth, 2006, blz. 305 - 323.

Wij zien dus dat de individuatie, die gewoonlijk geassocieerd wordt met subjectivering, met de singularisatie van het individu en met de constructie van zijn persoonlijke identiteit, voortdurend gevoed wordt door tegenstrijdige identificaties, die aanvankelijk worden aangenomen in de zin van optimalisering van de ervaringen, maar die het subject vervolgens zal moeten opgeven om zich zichzelf te blijven voelen, of om een project te hervatten dat hem verplicht te transformeren om ander te worden.

In de huidige crisissituatie, die waarschijnlijk zal voortduren, kunnen wij "geen genoegen nemen met een manicheïstisch discours waarin de 'slechteriken' alles in het werk zouden stellen om de rijkdom te monopoliseren en de 'goeden' systematisch zouden worden beroofd; of waarin de 'luie, losbandige schurken' alleen zouden krijgen wat zij verdienen en de 'dappere arbeiders' zouden worden beloond voor hun inspanningen" (Vincent de GAULEJAC en Isabel TABOADA-LEONETTI, 1994, p.112). Daarom is het van belang enige afstand te nemen van het verkondigen van stigmatiserende meningen. Wij hebben gezien hoe identiteitsprocessen voortdurend worden binnengedrongen door paradoxale maar noodzakelijke tegenstellingen die onze manier van leven sturen.³⁷

Bibliografie.

- ALMEIDA, P., Rebelo, G., *A era da competência, um novo paradigma para a Gestão de Recursos Humanos e Direito do Trabalho* Lisboa, Editora RH, 2004,
- ANTOINE, J. *Valeurs de Société et Stratégies des Entreprises*, Parijs, Presse Universitaire de France, 1996,
- ANTUNES, S., Personalidade e sucesso profissional, in *Emprego e Carreiras* suplemento do Semanário Expresso, Novembro, Lisboa, 2006, (p.8-9), 2006,
- BEAUVOIS Jean-Léon. *La Psychologie quotidienne*. Parijs, Presses Universitaires de France, 1984,
- BELLIER Suzanne *Le savoir-être dans l'entreprise. Utilité en gestion des ressources humaines*; Parijs, Vuibert, 2004,
- BERGER Peter, LUCKMANN Thomas - *The Social Construction of Reality*; Londen, Doubleday, 1966; *La construction sociale de la réalité*; Parijs, Méridiens Klincksieck, 1986,
- ,
BERLIN, Isaiah *Vier essays over vrijheid*, 2e ed. Londen, Oxford University Press, 1969,
- BETTELHEIM, Bruno - "Individueel en massagedrag in extreme situaties. *Journal of Abnormal and social Psychology*, 38, pp.417-452,
- BETTELHEIM, Bruno - *Overleven*, Parijs, Laffont, 1979,

³⁷ Volgens Honneth, die zich baseert op Anthony GIDDENS (1987), is een tegenstelling paradoxaal wanneer, door de voorgenomen verwezenlijking van een intentie, de kans dat deze intentie wordt verwezenlijkt juist kleiner wordt (2006, p. 286-287).

- BOUQUET Brigitte - "Beroepsidentiteit"; in BARREYRE J.-Y., BOUQUET B. (Directeuren) - *Nouveau dictionnaire critique d'action sociale*; Parijs, Bayard, 2006,
- BOUTINET Jean-Pierre *L'anthropologie du projet*, Parijs PUF, 1990,
- BRUNER Jérôme S., TAGIURI, Renato De perceptie van mensen, in G. Lindzey (ed.), *Handboek van de sociale psychologie*, vol. 2, Cambridge, Addison Wesley, 1954. Pp. 634-654,
- CAMILLERI Carmel, KASTERSZTEIN Joseph, LIPIANSKY Edmond-Marc, MALEWSKA-PEYRE Hanna, TABOADA-LEONETTI Isabelle en VASQUEZ Ana *Stratégies identitaires* ; Parijs, PUF, 1990a, 232 p. (Coll. Psychologie d'aujourd'hui),
- CAMILLERI Carmel " Identité et gestion de la disparité culturelle : essai d'une typologie " in CAMILLERI Carmel, KASTERSZTEIN Joseph, LIPIANSKY Edmond-Marc, MALEWSKA-PEYRE Hanna, TABOADA-LEONETTI Isabelle et VASQUEZ Ana *Stratégies identitaires* ; Parijs, PUF, 1990a, 232 p. (Coll. Psychologie d'aujourd'hui). 1990b, blz. 85 - 110,
- CASTEL Robert - "De armoede en de uitsluiting: de ontzaffing"; in DONZELOT Jacques - *Face à l'exclusion. Le modèle français*; Parijs, Editions Esprit, 1991,
- CAUSER, Jean-Yves, DURAND Jean Pierre & William GASPARINI *Les identités au travail. Analyse en controverses*. Toulouse, Octares, 2009,
- CHEVRIER J., FORTIN G., LEBLANC R., THEBERGE M. - "La construction du style d'apprentissage"; in *Éducation et francophonie. Revue scientifique virtuelle*, 2000, XXVIII (1) (Zie op internet: <http://www.acelf.ca/revue>),
- CHOSSUDOVSKY M. - *A Globalização da Pobreza e a Nova Ordem Mundial*; Lisboa, Editorial Caminho, 2003,
- CLOUTIER Richard, GOSSELIN Pierre, TAP Pierre - *Psychologie van het kind* ; 2° édition, Montréal, Gaëtan Morin Éditeur, 2005,
- CODOL Jean-Pierre - *Vergelijkbaar en verschillend. Recherche sur la quête de la similitude et de la différence sociale* ; Aix-en-Provence, Université de Provence, 1979 (Thèse d'Etat),
- CODOL Jean-Pierre - " La quête de la similitude et de la différenciation sociale. Une approche cognitive du sentiment d'identité"; in TAP Pierre - *Identité individuelle et personnalisation*; Toulouse, Privat, 1980, blz. 162-181,
- CODOL Jean-Pierre - "Sociale differentiatie en non-differentiatie"; in TAJFEL H. (Dir.) - *De sociale dimensie*; Cambridge/Parijs, Cambridge University Press/Maison des Sciences de l'Homme, 1984,
- CRENNER Emmanuelle " Être retraité : quelle identité après le travail ? *Économie et statistique*, n° 393 - 394, 2006, blz. 41 - 60,

DESROSIERES Alain, GOY A., THEVENOT Laurent - "L'identité sociale dans le travail statistique. La nouvelle nomenclature des professions et catégories socioprofessionnelles"; in *Économie et Statistique*, nr. 152, februari 1983, blz. 55-81,

DORON Roland en PAROT Françoise *Dictionnaire de Psychologie*, Parijs, PUF, 1990,

DRUCKER Peter - *Managementuitdagingen voor de 21e eeuw*; New York, Harper Collins Publishers Inc, 1999,

DUBAR Claude - *La socialisation* ; Parijs, Armand Colin, 1991 ; 2e druk, 2002,

DUBAR Claude - *La crise des identités. L'interprétation d'une mutation* ; Parijs, PUF, 2000,

DWORKIN, Ronald *Rechten serieus nemen*. Parijs, PUF, 1995,

EHRENBERG Alain - *La fatigue d'être soi, Dépression et Société* Parijs, Odile Jacob, 1998,

ERIKSON Erik H. - *Childhood and society*; York, Norton, 1950, (8) (tr.fr. *Enfance et société*, 1950 Neuchâtel, D & N.),

ERIKSON Erik H., NASS Joseph (trans.), LOUIS-COMBET Claude (trans.) - *Adolescentie en crisis: de zoektocht naar identiteit*; Parijs, Flammarion, 1972, 348 p. (Coll. Champs, n° 60),

ESPARBÉS-PISTRE Sylvie, SORDES-ADER Florence en TAP Pierre - "Persoonlijkheidsstrategieën en toe-eigening van competenties in de adolescentie: verschillen tussen jongens en meisjes"; in LESCARRET O. LEONARDIS M. (de) (Eds.) - *Séparation des sexes et compétences*; Parijs, L'Harmattan, 1996, blz. 247-277,

GAULEJAC Vincent de en TABOADA-LEONETTI Isabel *La lutte des places; Insertion et désinsertion*, Parijs, Ed. de l'Épi, 1994,

GAULLIER Xavier "Werkgelegenheid, pensioen en levenscycli. *Retraite et Société*, nr. 37, Parijs, La Documentation Française, 2002, blz. 166 - 207,

GAULLIER Xavier *Le temps des retraites. Les mutations de la Société salariale*. Parijs, Seuil, 2003,

GIDENS Anthony *De grondwet van de samenleving. Elementen van een theorie over structureren*. Parijs, PUF, 1987,

HALBWACHS Maurice *La mémoire collective*, Parijs, PUF, 1950,

HEGEL Georg W.F. *Fenomenologie van de geest* (oorspronkelijke versie, 1807) Parijs, Vrin (vertaling door B. Bourgeois), 2006,

HONESS Terry M., YARDLEY, Krysia, *Zelf en Identiteit: Perspectieven over de Levensloop*. Londen en New York, Routledge & Kegan Paul, 1987. (Zie ook Amazon Kindle Edition, 2007),

HONNETH Axel *De maatschappij van minachting. Naar een Nieuwe Kritische Theorie*. Parijs, La Découverte, 2006a,

HONNETH Axel " L'autonomie décentrée " in F. Gaillard, J. Poulain en R. Schusterman *La modernité en questions. Van Richard Rorty tot Jürgen Habermas*. Parijs, Cerf, 2006b,

HONNETH Axel *La lutte pour la reconnaissance*, Parijs, Cerf, 2008,

HUTEAU Michel - *Cognitie en persoonlijkheid. La dépendance-indépendance à l'égard du champ* ; Parijs, Laboratoire de Psychologie différentielle, 1981, (Thesis),

HUTEAU Michel. - *Les conceptions cognitives de la personnalité*; Parijs, PUF, 1985,

HUTEAU Michel - *Cognitieve stijl en persoonlijkheid. La dépendance-indépendance à l'égard du champ* ; Lille, Presses universitaires de Lille, 1987,

JANET Pierre *L'évolution psychologique de la personnalité*. (1929) Volledige weergave van de lezingen die in 1929 aan het Collège de France werden gegeven volgens de stenografische aantekeningen die door Miron Esptein werden herzien. Downloadbaar boek! 1e druk: Parijs, Éditions Chahine, 1929. Heruitgave van de tekst: Parijs: La Société Pierre Janet met medewerking van het CNRS, 1984, 327 p. ,

KELMAN, Herbert C. "Overeenstemming, identificatie en internalisatie: drie processen van attitudeverandering". *Journal of Conflict Resolution*, 2, no. 1 (1958): 51-60,

KOGAN N *Cognitive Styles in Infancy and Early Childhood*, Hillsdale, NJ, Erlbaum, 1976,

KOLB David A. *Ervaringsleren. Ervaring als bron van leren en ontwikkeling*; Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 1984,

LAGACHE Daniel " La psychologie : conduite, personnalité, groupe " in Coll. *Somme de médecine contemporaine*. Parijs, Editie Médicale, 1951,

LEBOVICI Serge - "Le psychanalyste et l'étude des interactions précoces"; in *Revue française de Psychanalyse*, 1985, jaargang 49, blz. 1307-1329,

L'ECUYER René - *Le concept de soi* ; Parijs, PUF, 1978,

L'ECUYER René - "Les transformations de l'identité personnelle à travers l'évolution du concept de soi chez les adultes et les personnes âgées"; in TAP Pierre (Editor) - *Identité individuelle et personnalisation*; Toulouse, Privat, 1980, pp. 53-60,

L'ECUYER René - "De ontwikkeling van het zelfconcept doorheen de levensloop" in LYNCH M. D., NOREM-HEBEISEN A. A., GERGEN K. J. (*Zelfconcept. Vooruitgang in theorie en onderzoek*; Cambridge (Massachusetts), Ballinger, 1981, blz. 200-218,

L'ECUYER René - *Le développement du concept de soi, de l'enfance à la vieillesse*; Montréal, Presses Universitaires de Montréal, 1994,

Henri LEHALLE - *Psychologie van de adolescenten* ; Parijs, PUF, 1995,

LEYENS Jacques Philippe *Zijn wij allen psychologen?* Brussel, Mardaga, 1983 ,

LEYENS Jacques Philippe, BEAUVOIS Jean Léon *Sociale psychologie. L'ère de la cognition*,
boekdeel 3, Presses Universitaires de Grenoble, 1997,

LIPIANSKY Edmond-Marc - " Identité subjective et interaction " ; in CAMILLERI Carmel,
KASTERSZTEIN Joseph, LIPIANSKY Edmond-Marc, MALEWSKA-PEYRE Hanna,
TABOADA-LEONETTI Isabelle et VASQUEZ Ana *Stratégies identitaires* ; Parijs, PUF, 1990,
(Coll. Psychologie d'aujourd'hui) pp. 173 - 211,

LIPIANSKY, Edmond-Marc, TABOADA-LEONETTI Isabelle, VASQUEZ Ana, "Introduction à la
Problématique de l'identité"; in CAMILLERI Carmel, KASTERSZTEIN Joseph, LIPIANSKY
Edmond-Marc, MALEWSKA-PEYRE Hanna, TABOADA-LEONETTI Isabelle en VASQUEZ
Ana *Stratégies identitaires* ; Parijs, PUF, 1990, (Coll. Psychologie d'aujourd'hui) pp. 7-26,

LORENZI-CIOLDI Fabio - "Discriminatie tussen zelf en anderen en sociale categorisatie"; in *Revue
internationale de Psychologie sociale*, speciaal nummer *Dynamique personnelle et identités
sociales*, Toulouse, Privat, 1988, n° 2, blz. 239 - 256,

MALEWSKA-PEYRE Hanna, TAP Pierre (Eds.) - *La socialisation de l'enfance à l'adolescence* ;
Parijs, PUF, 1991,

MALRIEU Philippe - *Les émotions et la personnalité de l'enfant* ; Parijs, Vrin, 1967,

MALRIEU Philippe - " Genèse des conduites d'identité " ; in Pierre TAP (Editor) - *Identité
individuelle et personnalisation* ; Toulouse, Privat, 1980 ; 2e druk, 1986, pp. 39-51 (Coll.
Sciences de l'homme),

MALRIEU Philippe - " Sociale milieu's en persoonskenmerken " ; in *Enfance*, themanummer
Hommages à René Zazzo, 1996, n° 2, blz. 134-142,

MALRIEU Philippe - *La construction du sens dans les dires autobiographiques*. Toulouse, Erès,
2003,

MARCIA, James E. "Identiteit en zelfontplooiing" In Richard Lerner, Anne Peterson, and Jeanne
Brooks-Gunn eds. *Encyclopedie van de adolescentie* (Vol. 1). New York: Garland, 1991,

MASSONNAT Jean, PERRON Jacques. - Pour une approche multidimensionnelle de l'identité de la
personne" *Psychologie française*, 1990, volume 35, n° 1, pp. 7-15,

MEAD Georges H. - *Mind, self and Society from the Standpoint of a social behaviorist*, (1° druk
1934); *The mind, the self and society*. Parijs, PUF, Le lien social, 434 p., 2006,

- MONTEFIORE Alan "Persoonlijke identiteit en culturele identiteit" in F. Gaillard, J. Poulain en R. Schusterman *La modernité en questions. Van Richard Rorty tot Jürgen Habermas*. Parijs, Cerf, 2006, blz. 211-229,
- MUSSEN Paul - "La formation de l'identité"; in TAP Pierre (Editor) - *Identité individuelle et personnalisation*; Toulouse, Privat, 1980, pp. 12-21,
- NALLET F., EVEQUOZ G. - "Compétence et orientation professionnelle"; in BELLIER Suzanne (Editor) - *Compétences en action*; Parijs, Editions Liaisons, 2000,
- OUBRAYRIE Nathalie, SAFONT Claire, TAP Pierre - " Identité personnelle et intelligence sociale. A propos de l'estime de soi sociale"; in *Cahiers internationaux de Psychologie sociale*, Luik, 1991, nr. 9-10, blz. 63-76,
- PERCHERON Annie - *L'université politique des enfants* ; Parijs, Fondation Nationale des Sciences Politiques/Armand Colin, 1974,
- PINOL-DOURIEZ Monique - *Bébé agi - bébé actif. De opkomst van het symbool in de interactionele economie*; Parijs, PUF, 1984,
- RAWLS John *Théorie de la Justice* Parijs, Seuil, Punten, 2009,
- RASMUSSEN David "Rethinking subjectivity. Narratieve identiteit en het zelf" in F. Gaillard, J. Poulain en R. Schusterman *La modernité en questions. Van Richard Rorty tot Jürgen Habermas*. Parijs, Cerf, 2006, blz. 253 -263,
- RICOEUR Paul *Parcours de la reconnaissance. Drie studies* Parijs, Stock/Gallimard, folio Essais, 2004,
- RICOEUR Paul *Soi-même comme un autre*, Parijs, Seuil Points Essais, 1990,
- ROGERS Carl Ransom - *De cliëntgerichte therapie*; Boston, Houghton Mifflin, 1951,
- SAINSAULIEU Renaud - *L'identité au travail* ; Parijs, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1977 ; 3e druk,
- SEN Amartya, *Identiteit en geweld. De illusie van het lot*. Parijs, Odile Jacob, 2006,
- SEN Amartya, *Rethinking Inequality* Parijs, Seuil, 1992,
- SIMMEL Georg "Individualismus", in *Schriften zur Sociologie. Eine Auswahl*, Frankfurt, 1983, blz. 267 - 274. (geciteerd door Honneth, 2004),
- SORDES Florence, Esparbès Sylvie, Tap Pierre " Contrôle de soi et stratégies de développement : le coping en question ". *Psychologie en Onderwijs (Franse Vereniging van Schoolpsychologen)*, 16, 81-96. (Beschikbaar op www.pierretap.com document nr. 112),

- TAP Pierre Relations interpersonnelles et genèse de l'identité *Annales de l'UTM. Homo XVIII*, 7-43, 1979 (beschikbaar op www.pierretap.com document nr. 30),
- TAP Pierre (Editor) - *Identité individuelle et personnalisation* ; Toulouse, Privat, 1980a ; 2e druk, 1986, 490 p. (Coll. Sciences de l'homme), (Gedeeltelijk beschikbaar www.pierretap.com, document nr. 34/34b),
- TAP Pierre (Editor) - *Identités collectives et changements sociaux* ; Toulouse, Privat, 1980b ; 2e druk, 1986, 490 p. (Coll. Sciences de l'homme). (Gedeeltelijk beschikbaar op www.pierretap.com, document nr. 35/35b),
- TAP Pierre - *La Société Pygmalion ? Intégration sociale et réalisation de la personne* ; Parijs, Dunod, 1988, 263 p. (Coll. Organisation et sciences humaines). (gedeeltelijk beschikbaar www.pierretap.com document nr. 80),
- TAP Pierre - "Personnalisation et conflits d'identité à l'adolescence"; in *Aprendizagem / Desenvolvimento: Revista internacional*; Lissabon, Institut Piaget, nr. 10, 1990, blz. 77-84, (beschikbaar op www.pierretap.com document nr. 93),
- TAP Pierre - "Socialisation et construction de l'identité personnelle"; in Hanna MALEWSKA-PEYRE H., Pierre TAP (Eds.) - *La socialisation de l'enfance à l'adolescence*; Parijs, PUF, 1991, blz. 49-73, (beschikbaar op www.pierretap.com document n° 100),
- TAP Pierre, Esparbès Sylvie, Fsian Hocine, Sordes-Ader Florence "Coping strategies and social desirability" Lissabon, *Aprendizagem Desenvolvimento*, Instituto Piaget, vol IV, n° 15-16, pp. 165-173, 1995 (beschikbaar op www.pierretap.com document n° 126),
- TAP Pierre, Esparbès Sylvie, Sordes-Ader Florence " Identité et stratégies de personnalisation " *Bulletin de Psychologie*, 428, L, blz. 185 - 196, 1998 (beschikbaar op www.pierretap.com document n° 166),
- TAP, Pierre, VINAY, Aubeline - "Dynamique des relations familiales et développement personnel à l'adolescence" in J.P.Pourtois et H. Desmet *Parent éducateur Parijs*, PUF2000, blz. 87-157,
- TAP Pierre - "Enfance et Identité sexuée" in Richard CLOUTIER, Pierre GOSSELIN, Pierre TAP - *Psychologie de l'enfant* ; 2° édition, Montréal, Gaëtan Morin Éditeur, 2005, Chapitre 10, (pp. 277- 298 + corrigés 265 - 268 + bibliografie). 2005a,
- TAP Pierre - " La construction de l'identité personnelle chez l'enfant " in Richard CLOUTIER, Pierre GOSSELIN P., Pierre TAP - *Psychologie de l'enfant* ; 2° édition, Montréal, Gaëtan Morin Éditeur, 2005, Chapitre 11, pp. 299 - 322 + corrigés 468 - 470 + bibliographie. 2005b,
- TAP Pierre - "Identiteit en uitsluiting"; in *Connexions*, nr. 83, 2005c, blz. 53-78,
- TAP Pierre - "Identiteit"; in Jean Yves Barreyre, Brigitte Bouquet, André Chantreau, Pierre Lassus *Dictionnaire critique de l'action sociale*; Parijs, Bayard Edition 1996, blz. 192 - 194. Herdrukt

en herzien in Jean-Yves Barreyre en Brigitte Bouquet *Nouveau dictionnaire critique d'action sociale*; Parijs, Bayard, 2006, blz. 293 - 295,

TAP Pierre, ESPARBES-PISTRE Sylvie, SORDES-ADER Florence - " Identité et stratégies de personnalisation " ; in *Bulletin de Psychologie*, jaargang 50, nr. 428, 1997, blz. 185-196.
(Beschikbaar op www.pierretap.com document nr. 166),

TAP Pierre, ROUDES Rolande, ANTUNES Samuel - "La dynamique personnelle et les identités professionnelles, en situation de changement" AFPA/INOIP, Lille (in voorbereiding, 2010),

VANDENPLAS-HOLPER Christiane - *Psychologische ontwikkeling op volwassen leeftijd en op oudere leeftijd. Maturité et Sagesse*. Parijs, PUF (Pédagogie d'aujourd'hui), 289 blz., 1998,

WALLON Henri - "Doelen en methoden van de psychologie" *Kindertijd*, 1-2, 1963, blz. 5 - 71,

WALLON Henri - "Psychologie en opvoeding van het kind" *Enfance*, n° spécial, 1976 blz. 3-433,

WITKIN H. A., GOODENOUGH D. R. - "Cognitieve stijlen: essentie en oorsprong" *Psychological Issues*, Monograph No. 51, 1981,

ZAZZO René - 1980 " Les dialectiques originelles de l'identité " in Pierre TAP (directeur) *Identité individuelle et personnalisation*, Toulouse, Privat, blz. 207 - 218.

=====